

тьох тем можна запросити представників міліції, суду, прокуратури, виконкому місцевої ради тощо. Такі виступи викликають жвавий інтерес в учнів, допомагають їм не тільки краще засвоїти програмний матеріал, а й правильно оцінити різні факти суспільного життя і власного досвіду.

Запрошеному на урок представникові державного органу чи підприємства вчитель надає методичну допомогу, характеризує клас, його інтереси, рівень розвитку, зацікавленість правовими проблемами, стан дисципліни. Дуже корисно проводити екскурсії на підприємства, до міської чи сільської ради, до відділу міліції і т. ін. Так, під час вивчення питання про місцеве самоврядування розпочату на уроці розмову продовжують у місцевій раді. Голова виконкому ознайомлює учнів з організацією роботи ради, з роботою її постійних комісій. Діти дізнаються, що комісія з народної освіти контролює роботу всіх дитячих закладів, опікується харчуванням дітей, забезпечує транспортування учнів до школи із сусідніх сіл, ремонтом школи та літнім відпочинком школярів.

Одним зі шляхів глибокого засвоєння правового матеріалу є використання логічних завдань на уроці. Матеріал для таких завдань береться з різних джерел: газет, журналів, творів художньої літератури. Використовують їх найчастіше для перевірки міцності засвоєння знань учнями, для закріплення вивченого матеріалу. Інтерес до виконання пізнавальних завдань пояснюється тим, що в процесі їх вирішення не тільки відбувається поглиблення знань учнів, оволодіння ними раціональними способами розумової діяльності, розвиток інтересу до навчання, а й формується готовність керуватися засвоєними знаннями на практиці. Таку виховну роль може виконати тільки система пізнавальних завдань, що впливає зі змісту та логіки навчального процесу, стосується емоційної сфери свідомості учня, спирається на його інтерес.

Розв'язування правових задач передбачає умовне залучення учнів до правових ситуацій з усією їх складністю і

суперечністю, що допоможе їм побудувати в майбутньому правильну лінію поведінки. Пізнавальні задачі ознайомлюють учнів із правовими фактами, розширюють і конкретизують їхні уявлення про право. Оскільки відповідь не завжди можна знайти в готовому вигляді у навчальному посібнику, то учням доводиться звертатися до додаткової літератури. Це сприяє розвитку самостійного мислення, творчої наукової діяльності учнів.

Крім того, аналіз учителем анкет під час підготовки до занять дає йому змогу заздалегідь передбачити хід обговорення того чи іншого питання на уроці, побачити, на кого можна розраховувати, кого підтримати, а чиї погляди розкритикувати. Все це вимагає від учителя великої тактовності, вміння в доброзичливій формі виправити помилки, спонукати до перегляду помилкових уявлень та прийняти пропонувані учневі в ненав'язливій формі погляди.

Для аналізу і роздумів у процесі вивчення навчального матеріалу пропонуються:

- 1) факти, що містять у собі певну кількість позитивних і негативних явищ, у ході аналізу яких можна визначати характер і мотиви поведінки особистості, провідні моральні якості;
- 2) тексти, що містять суперечливі відомості про поведінку, вчинки людей у тих чи інших життєвих ситуаціях, а також питання, що передбачають альтернативні розвідки. З їх допомогою навчають школярів виділяти провідні прояви особистості, аргументувати й обґрунтовувати поведінку і вчинки людей;
- 3) обговорення на уроках самостійних робіт учнів, у яких виражене їхнє особисте ставлення до явища, що розглядається. Теми робіт слід добирати таким чином, щоб вони були спрямовані на моральний розвиток учнів.

Здійснюючи правовиховну роботу на уроках, слід особливу увагу приділяти тому, щоб у школярів вироблялась єдність правової свідомості і поведінки. Розбудова націо-

нальної школи вимагає подолання певної академічності правових знань, їхньої відірваності від гострих питань сьогодення. Важливо на уроках не уникати гострих питань учнів, а намагатися з'ясувати їхні думки, переконливо, доказово аргументувати свою позицію, аналізувати злободенні проблеми, давати учням орієнтири в діях і поведінці.

Треба вчити учнів, особливо середніх і старших класів, аналізувати правові факти, формувати вміння піднімати голос на захист справедливості, виступати проти громадської пасивності. Все це сприятиме формуванню у молоді дієвості, активності, почуття справедливості, сміливості, чесності, нетерпимості до недоліків.

Кращі педагоги пропагують як одну з основних у навчальному процесі ідею навчання без примусу. У правовому аспекті ця ідея має особливе значення. По-перше, примус із підвищенням голосу з боку педагога, аби викликати страх перед покаранням, не кращий засіб правового виховання, оскільки викликає опір вихованця, небажання користуватися своїми правами і виконувати свої обов'язки; по-друге, правовий матеріал у будь-якому предметі робить його викладання набагато цікавішим, стимулює його вивчення без примусу.

Загалом навчальний процес має великі можливості для правового виховання учнів, створення надійної бази для організації позаурочної правовиховної роботи. Але при цьому при доборі правового матеріалу слід уникати дублювання, забезпечувати систематичність і послідовність формування правової свідомості і правомірної поведінки учнів.

Таким чином, виховні можливості навчального процесу визначаються правовим змістом навчальних програм й організацією навчально-пізнавальної діяльності учнів для його засвоєння. Ці можливості залежать також від особистості вчителя, характеру взаємовідносин учнів у навчальному процесі, й — особливо — учнів і вчителів.

Контрольні завдання та запитання

1. *Визначте мету та завдання правового виховання учнів на уроках “Основи правознавства”.*
2. *Охарактеризуйте виховні можливості уроку. Яку роль відіграє вибір проблеми у процесі вирішення виховних завдань?*
3. *У чому полягає формування правової культури?*
4. *У чому полягає виховання активної правової позиції?*
5. *Розкрийте методiku організації та проведення виховних заходів з курсу “Основи правознавства” у школі та під час позакласної роботи.*

Розділ 11

КАБІНЕТ ПРАВОЗНАВСТВА В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

Шкільний кабінет правознавства та його роль у навчанні, вихованні та розвитку учнів. Обладнання кабінету та робота з ним. Організація навчального процесу в умовах кабінету.

Шкільний кабінет правознавства в наш час став осередком правової освіти в школі. Про предметні кабінети написано чимало праць. Доцільно зупинитися на особливостях створення та методиці роботи в кабінеті правознавства як своєрідній лабораторії правових знань. Передусім кабінет правознавства виконує навчально-виховну функцію, тому варто розглянути його як матеріальну базу викладання та творчу лабораторію вчителя.

Велика кількість молодих учителів розпочинає свою роботу з комплектування та обладнання кабінету. Ті посібники, які вже є в кабінеті, учитель теж має вивчити. У кабінеті повинні бути необхідні посібники, підручники, наочні посібники, технічні засоби навчання.

У кабінеті мають бути тільки ті речі, які дійсно необхідні вчителю для роботи. Якщо молодому вчителю у спадок

від попереднього колеги по роботі дістався кабінет, переповнений застарілими речами та технічними засобами, то не слід займатися беззмістовним накопиченням і перетворювати клас на "кладовище" непотрібних речей. Особливо це стосується застарілих наочних посібників, зламаной апаратури, яку не можна відремонтувати.

Із технічних засобів навчання в кабінеті педагогові варто мати: діапроектор, фільмоскоп, телевізор, магнітофон.

Для кабінету правознавства найбільш зручними є секційні меблі, де можна розмістити технічні засоби навчання, правову бібліотеку, розробки уроків, факультативних занять, інші необхідні матеріали.

Багато дискусій триває з приводу настінних стендів у кабінеті правознавства. На таких стендах повинні бути розміщені портрети видатних юристів, друковані тексти з Конституції України, окремих галузей законодавства, новинки правової науки.

Однак укомплектованість кабінету навчальними посібниками не перетворює його на лабораторію. Цим забезпечується лише нормальне функціонування навчального процесу. Тільки творчий пошук учителя робить кабінет правознавства справжньою лабораторією правових знань. Складовою кожного кабінету правознавства є його бібліотека (див. розділ 13).

У кабінеті правознавства можна зберігати й використовувати в процесі навчання різноманітні тематичні репродукції, творчі роботи учнів, фотографії зустрічей учнів із відомими діячами юридичної науки, правових екскурсій учнів до відомих в Україні історико-правових центрів. Звичайно, кожне нове покоління школярів-дев'ятикласників може використовувати їх у навчальному процесі.

Контрольні завдання та запитання

1. Охарактеризуйте місце та роль шкільного кабінету з курсу “Основи правознавства” у навчанні, вихованні та розвитку учнів.

2. Визначте роль обладнання кабінету з курсу “Основи правознавства” та особливості роботи з ним.

3. Яким чином здійснюється організація навчального процесу з курсу “Основи правознавства” в умовах кабінету?

Розділ 12

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА БАЗА ВЧИТЕЛЯ ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА

Особистісність та професійна компетентність учителя правознавства. Викладання правознавства в сучасній школі як багатогранна творча діяльність учителя. Характеристика навчально-методичної літератури вчителя курсу “Основи правознавства” та робота з нею.

Педагогічна діяльність учителя правознавства вимагає від нього перш за все фахової освіти, тобто володіння системою спеціальних знань, умінь і навичок, необхідних для реалізації функцій, пов’язаних із цією професією.

Вчителю правознавства для успішної педагогічної діяльності необхідно набути психолого-педагогічних знань, розвивати свої здібності, оволодіти педагогічною майстерністю і педагогічною технікою безпосередньо у процесі практичної роботи в школі.

Учителів часто порівнюють з актором. Порівняння це виправдане, але з тією відмінністю, що вчитель має справу з постійною аудиторією (класом) і не тільки впливає на неї, а й взаємодіє, утворюючи з нею єдине ціле. В актора багато ролей, у вчителя — тільки одна, але виконується

вона в різних ситуаціях, і тому є багатогранною. До того ж учитель є і декоратором, і спеціалістом з технічних засобів. Спільним у діяльності вчителя й актора є ґрунтовна підготовка, від якої залежить успіх. Порівнюючи вчителя з актором, слід зазначити, що останній має змогу проводити репетиції своїх виступів, а в учителя таких репетицій немає. Його єдина репетиція — підготовка, помножена на досвід.

До головних рис артистизму вчителя методисти зараховують такі: висока професійність та ерудиція, освіченість, досконале володіння педагогічним ремеслом; допитливість, жага до пізнання “професійних таємниць”, здатність захоплюватися, сумніватися та відчувати нове; вміння знаходити правильне, точне та безпомилкове педагогічне рішення, яке сприятливо впливає на вихованців; чарівність, оригінальність (спроможність завойовувати увагу, почуття, розум, уяву та волю вихованців, вміння закохувати в себе, вести за собою, спонукати оточуючих до перетворень); емоційність та індивідуальність викладу матеріалу, почуття гумору; гармонія між зовнішніми і внутрішніми характеристиками особистості вчителя; пластика поведінки (мова рухів, виразність тіла тощо); співтворчість учителя й учнів; наявність творчого стилю (сукупність характерних якостей викладача як людини і професіонала).

Учитель правознавства повинен уміло володіти педагогічною технікою, яка означає системну сукупність і порядок функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних засобів, використовуваних для досягнення педагогічних цілей.

Педагогічна технологія — це продумана в усіх деталях модель спільної педагогічної діяльності з проектування, організації та проведення навчального процесу з безумовним забезпеченням комфортних умов для вчителя та учнів.

У системі освіти поняття “педагогічна технологія” вживається в трьох категоріях: загальнопедагогічній, пред-

метній, локальній (модульній). Вона становить технологію окремих частин навчально-пізнавального процесу, окремих видів діяльності, формування понять, виховання окремих особистісних якостей, технологія заняття, технологія повторення, технологія корекції та контролю навчального матеріалу, технологія самостійної роботи тощо. Найважливішою умовою ефективності педагогічних технологій є застосування особистісно орієнтованих технологій, що становлять об’єднані у певних сполученнях форми, методи і засоби навчання. Особистісно орієнтовані технології припускають відмову вчителя від авторитаризму в процесі спілкування з учнями. Це необхідно для створення між ними партнерських відносин, що значно впливає на якість засвоєння знань.

Педагогічна техніка містить комплекс умінь, необхідних учителю для ефективної взаємодії з учнями у будь-яких ситуаціях (мовні вміння, пантоміміка, розумне керування собою, доброзичливий та оптимістичний настрій, елементи вмінь актора і режисера).

Педагогічна техніка — це передусім сукупність методичних засобів, які спираються на знання предмета, на методи, форми та засоби навчання, система вербальних і невербальних засобів спілкування, спеціальні вміння, якими користується вчитель у своїй діяльності та які здійснюють вплив на учнів.

Поняття “педагогічна техніка” нараховує три групи компонентів. Перша пов’язана з умінням учителя управляти своєю поведінкою: володіння своїм організмом (поведінка, міміка — своєрідне мистецтво виражати думки, почуття, настрої та стани рухами мускулів обличчя, пантоміміка, пластика), емоціями і настроєм (“зняття” надлишкової психологічної напруги, створення творчого самопочуття), технікою мови (дихання, постановка голосу, дикція тощо); увага, спостережливість, уява. Друга пов’язана з умінням впливати на особистість учня та навчальний колектив і розкриває технологічний бік процесу на-

вчання і виховання: дидактичні, організаторські, конструктивні, комунікативні уміння; технологічні прийоми пред'явлення вимог; керування педагогічним спілкуванням; організацію колективної творчої діяльності, "вміння вибрати правильний стиль і тон у взаємодії з вихованцями, вміння керувати увагою, відчуття темпу, навички управління і демонстрації свого ставлення до вчинку тих, хто навчається". Третя пов'язана зі ступенем зворотного впливу на вчителя компонентів перших двох груп, що виходили від викладача і перероблені у свідомості особистості й колективу. Між названими компонентами педагогічної техніки є діалектичний зв'язок. Завдяки оволодінню педагогічною технікою в навчально-виховній роботі вчителя з'являються простота, природність, що є важливими ознаками педагогічної майстерності. Однак педагогічна техніка лише тоді ефективна, коли вчитель до навчання і виховання підходить творчо. Технікою для викладача є методика викладання. Вчитель, який володіє педагогічною технікою, робить все легко, просто, природно.

У наш час, коли потік правової інформації, нормативно-правових актів швидко зростає та змінюється, вчитель не може обійтися без самовдосконалення і самостійного поповнення здобутих знань. Для учителя це має особливе значення, бо неможливо навчити більшому, ніж знаєш і вмієш сам.

Як показує досвід, є два шляхи підвищення професійного рівня вчителя: самоосвіта та підвищення кваліфікації. Форми самоосвіти суто індивідуалізовані. Вони визначаються недоліками в теоретичній та методичній підготовці вчителя, які виявляються в його практичній діяльності. Звичайно, встановити їх допоможе тільки самоаналіз.

Учитель-початківець курсу "Основи правознавства" не повинен засмучуватися, якщо з самого початку теорія та практика викладання не будуть збігатися. Зі зростанням його професійного рівня вони все більше і більше будуть

наближатися одна до одної. Через це проходять усі молоді вчителі.

Ліквідувати недоліки в теоретичних знаннях допоможе наукова, навчально-методична література. Вчитель курсу "Основи правознавства" повинен бути в курсі нових публікацій з юридичних дисциплін. Самоосвіта неможлива без читання газет та журналів, у яких публікується нове законодавство України, зокрема таких: "Голос України", "Урядовий кур'єр", "Право України". При цьому необхідно підбирати для роботи найбільш важливу і цікаву інформацію.

Рівень професіоналізму вчителя багато в чому залежить від рівня його загальної культури. У зв'язку з цим учитель правознавства повинен регулярно читати художню літературу, стежити за пізнавальними телепередачами, відвідувати культурні заходи.

Моральні якості вчителя правознавства теж відіграють важливу роль, їх можна визначити як сукупність моральних принципів, норм, почуттів, цінностей, переконань та ідеалів, які вчитель перетворює у мотивацію своєї педагогічної діяльності та повсякденної поведінки.

Без високих моральних якостей ніяка майстерність, ніякі прийоми і методи не забезпечать створення тієї довірливої, творчої обстановки, умов педагогічного спілкування з учнями за яких можлива їхня мобілізація, мотивація успішного засвоєння навчальної дисципліни. Моральні якості вчителя мають вирішальне значення у здобутті ним авторитету, без якого жодне навчання і виховання немислимі.

Уміння перетворити у життя моральні цінності характеризують рівень моральної культури, під якою розуміється дотримання всієї сукупності моральних норм поведінки, що установились у суспільстві.

Моральний авторитет учителя — це сила морального впливу, що спирається на особистісні духовні якості, які отримали визнання оточення. Моральний авторитет зале-

жить не стільки від посади, стану, скільки від особистих якостей. Треба, щоб учителя поважали не лише як викладача, а як професіонала у своїй справі, як розумну людину.

Щоб учителя поважали, він повинен бути сумлінним, чесним, працьовитим, справедливим, принциповим, морально чистим; правдивим, скромним і самовідданим; об'єктивним в оцінюванні знань і вмінь; чуйним, міг безкорисливо допомогти учням у важкі хвилини життя.

Ці якості мають бути щирими, непідробними і виявлятися у всіх життєвих ситуаціях. Він мусить уміти розв'язувати моральні конфлікти не методом адміністративного тиску, а шляхом знаходження розумних рішень; непримиренно ставитися до зла, несправедливості, нечесності, моральної неохайності; не зловживати довірою учнів, не нагадувати їм про давно врегульовані конфлікти. У стосунках учитель мусить знаходити потрібний тон, враховуючи індивідуальні особливості, насамперед інтереси учнів. І звичайно, найголовнішою якістю вчителя є справедливість.

Складовою самоосвіти вчителя є його спілкування з колегами. У професійних розмовах проходить обмін досвідом, розглядаються різноманітні методичні проблеми. Під час цих дискусій і з'ясовуються позиції, йде пошук найкращих варіантів навчання. Дуже часто таке спілкування дає учителю більше, ніж вивчення спеціальної літератури. У цьому контексті вчитель правознавства мусить відвідувати уроки своїх більш досвідчених колег. Їх досвід викладання предмета в школі буде корисним для становлення молодого вчителя як професіонала. Причому слід відвідувати уроки не лише правознавства, адже на уроках досвідчених учителів-предметників можна взяти чимало з методики викладання, тому передові ідеї варто використовувати у своєму педагогічному становленні.

У процесі педагогічного становлення молодого вчителя важливу роль має спілкування з учнями та їх батьками,

особливо цьому слід навчатися молодому вчителю. Учитель правознавства — перш за все юрист, а юрист мусить налагодити з батьками контакт і бути постійним їх консультантом.

Вивчають школярів не тільки на уроках, а й у позашкільний час. Спілкуючись із ними, необхідно уникати упередженості. Це буде сприяти встановленню між учителем та учнями невимушених, більш довірливих стосунків. Краще зрозуміти школярів учителю можуть допомогти і теоретичні праці з педагогіки та психології. Таких праць у наш час достатньо, тому вчителю доведеться тільки визначитися з їх вибором.

Курс, який викладається в педагогічних інститутах, покликаний сформувати педагогічну майстерність при викладанні правознавства. Тому слід звернути увагу на аспекти, якими повинен володіти вчитель.

Як відомо, основна зброя вчителя — слово. Що необхідно для того, щоб воно стало справжньою силою в устах молодого вчителя? Перш за все, вчитель повинен вільно володіти правовим матеріалом, який вивчав у ВНЗ. Тоді під час проведення уроків він не буде прив'язуватися до шкільного підручника. Важливу роль у цьому контексті має культура мови права. Якщо вчитель буде використовувати неправильні мовно-правові звороти, акценти у визначеннях правових понять, це буде дратувати учнів і викликати недовіру до вчителя.

Мова вчителя курсу “Основ правознавства” повинна бути особливо образною, яскравою, містити велику кількість порівнянь, прикладів. Важливо для вчителя вміти змінювати інтонацію, виділяючи головне та другорядне, підкреслювати голосом важливі положення, вміти виразно прочитати юридичний термін, уривок з нормативно-правового акта. Важливим елементом є дикція вчителя. Він мусить гарно та чітко вимовляти кожне слово. Важливим є те, що за умов гарної дикції учитель може говорити

тихо, а це менше стомлює учнів, і до того ж гарна дикція створює чудову робочу атмосферу серед школярів.

Тому, у зв'язку із зазначеним та з метою самоосвіти, вчителю правознавства буде корисно мати у своєму арсеналі літературу з ораторської майстерності та красномовства. Це допоможе повніше використати можливості і силу слова. Корисно також перечитувати підручник педагогіки для ВНЗ, де чимало матеріалу приділено поведінці вчителя на уроці.

Важливу роль у процесі навчання учнів відіграє уміння вчителя поводитися на уроці. Дуже часто молодий педагог не вміє цього робити. Часто ходить по класу, відволікаючи учнів, або “завмирає” біля столу протягом цілого уроку. Виробити вміння поводитися на уроці допоможуть постійні тренування. Хоча, не надаючи переваги зовнішнім атрибутам, зазначимо, що вирішальну роль відіграє передусім ерудиція вчителя, його особистість як професіонала.

Важливим елементом роботи кожного вчителя є формування навчально-методичної бази предмета. Не секрет, що вчитель її формує починаючи зі студентської лави протягом усього педагогічного життя. До його навчально-методичної бази входять підручники з галузей права, сучасні підручники з курсу “Основи правознавства” та тексти найважливіших конституційних і галузевих законодавчих актів, довідники, словники, енциклопедії з правознавства. Наукова, навчально-методична література та фахові періодичні видання зміцнять навчально-методичну базу.

Вчитель повинен уміти накопичувати навчально-методичну базу й раціонально її використовувати. Слід висловити кілька методичних порад і в цьому напрямі роботи вчителя. З першого дня роботи в школі, вивчаючи програму з курсу “Основи правознавства”, слід створити картотеку навчально-методичних видань за кожною з тем курсу і наповнювати її постійно та безперервно виписками, дру-

кованими виданнями. Варто до цієї картотеки включити виписки з педагогічної та методичної літератури. Всі записи слід систематизувати і зберігати в тематичних папках, картотеку — в спеціальних ящиках чи в електронному вигляді на ПЕОМ.

Ще одним важливим елементом сходження до вчительського професіоналізму є формування архіву. До нього включають плани уроків, факультативних занять, розробки з позакласної роботи, методичні розробки уроків інших учителів, матеріали педагогічних читань, окремі публікації. Матеріали архіву вчителя теж можна систематизувати за темами і зберігати в папках чи електронному вигляді на ПЕОМ. Радимо зберігати матеріали навчально-методичної бази вчителя в класі, щоб у будь-який момент можна було ними скористатися в навчально-виховному процесі.

Безумовно, з метою вдосконалення та підвищення рівня своєї освіти вчитель правознавства повинен періодично підвищувати свою кваліфікацію. Це можна робити організовано в школі, беручи участь в експерименті, або самостійно за індивідуальним планом. Важливу роль у цьому плані мають цільові стажування та курси в педагогічних ВНЗ України.

Узагальнимо та підсумуємо сутність особистісної та професійної компетентності вчителя курсу “Основи правознавства”, визначимо орієнтири для молодого вчителя. Учитель правознавства повинен уміти визначати мету кожного уроку, добирати форми та методи викладання предмета, навчальний матеріал, забезпечувати реалізацію поставленої мети. Учитель має вміти виділяти в підбраному матеріалі головне, необхідне для формування правових знань учнів, методично обробляти зміст навчального матеріалу відповідно до вікових і пізнавальних можливостей школярів. Він повинен використовувати міжпредметні зв'язки у викладанні правознавства, вміти складати план-конспект уроку, володіти педагогічною майстерністю про-

ведення уроків, формувати навчально-пізнавальні завдання, створювати на уроках проблемні ситуації, активно використовувати ТЗН. Крім того, аналізувати, коментувати й оцінювати знання учнів, уміти організувати перевірку їх знань відповідно до сучасних вимог, готувати школярів до заліків та іспитів.

Учитель повинен навчити школярів працювати з правовими джерелами, нормативно-правовими актами, енциклопедичними та довідковими виданнями. З метою самостійного оволодіння знаннями, слід учити школярів виконувати різні завдання, вести записи в зошитах, складати плани, тези, конспекти відповідей, організувати та якісно виконувати домашню роботу, учити школярів рецензувати, аналізувати й оцінювати відповіді товаришів, виступати з доповідями, рефератами, вміти брати участь у дискусіях під час обговорення й відстоювати правоту своїх думок переконливо й доказово.

До професійно значимих якостей особистості вчителя належать педагогічні здібності, які передбачають відповідну спрямованість особистості вчителя; знання індивідуальних якостей тих, хто навчається; психологічну культуру — здатність тонко відчувати настрої, переживання слухачів, курсантів, студентів, ділові якості (спеціальні педагогічні вміння, навички, досвід); риси характеру (вміння спілкуватися з тими, хто навчається).

Необхідними компонентами педагогічної майстерності є професійно значимі особистісні риси та якості й гуманістична позиція вчителя. Особистість учителя характеризується й професійно-педагогічною спрямованістю. В її основі — потреба в педагогічній діяльності. Широко відомі й вимоги до особистості вчителя, зокрема такі: високий рівень підготовки за спеціальністю, широка наукова ерудиція, знання методики викладання, її останніх досягнень, основних етапів її розвитку і зв'язків з іншими науками, вміння бачити перспективи розвитку правової науки; високі організаторські здібності та вольові якості.

Зазначимо, що викладач перш за все відрізняється за професійною майстерністю, знаннями, особистими якостями.

Кожен учитель мусить бути морально готовим до педагогічної діяльності, тобто володіти сукупністю моральних принципів, норм, почуттів, цінностей, переконань та ідеалів, яку має перетворити у мотивацію своєї педагогічної діяльності й повсякденної поведінки.

Без високих моральних якостей жодна майстерність, жодні прийоми і методи не забезпечать створення тієї довірливої, творчої обстановки, умов педагогічного спілкування з тими, хто навчається, лише за яких можлива їхня мобілізація, мотивація успішного засвоєння навчальної дисципліни. Моральні якості вчителя мають вирішальне значення у здобутті ним авторитету, без чого навчання і виховання немислимі.

Викладач повинен дотримуватися високих моральних норм щодо учнів. Це зокрема: довіра до своїх учнів; урахування їх інтересів; високі моральні якості: сумлінність, чесність, працьовитість, справедливість, принциповість, моральна чистота; правдивість, скромність і самовідданість; об'єктивність в оцінюванні знань і вмінь; взаєморозуміння, що створюється глибокою взаємною повагою та довірою; чуйність, теплота у спілкуванні; безкорислива допомога учням, які потрапили в скрутне становище; розв'язання моральних конфліктів не методом адміністративного тиску, а шляхом знаходження розумних рішень; непримиренне ставлення до зла, несправедливості, нечесності, моральної неохайності. Слід зазначити, що учні цінують у вчителя найбільше всього справедливість.

Разом із цим, учитель повинен розвивати у собі такі якості: людяність, працьовитість, завзятість, відповідальність, обов'язковість, принциповість, рішучість, терпеливість, правдивість, дисциплінованість, стійкість; самовідданість, колективізм і товарицькість, чесність, високу моральність, порядність, дружелюбність, чуйність до лю-

дей, доброзичливість, гідність, скромність і простоту. В учителя мають бути добре розвинені уява та фантазія, без них неможлива творчість — ні інстинктивна, ні довільна, ні інтуїтивна.

Вчитель мусить з повагою ставитися до своїх учнів, постійно цікавитися їх життям та діяльністю. Досвідчених вчителів характеризують педагогічний оптимізм, цілеспрямованість і наполегливість у досягненні поставленої мети, високе почуття відповідальності за результати своєї роботи, самокритичний підхід до досягнутого.

Професійні знання, навички й уміння вдосконалюються тільки у практичній діяльності, у навчальному процесі школи, і є фундаментом для створення індивідуального стилю вчителя, його методики викладання. Одні й ті самі знання, навички й уміння під впливом індивідуальності викладача набувають нового відтінку і різної ефективності. Вчитель правознавства завжди є своєрідною моделлю для наслідування, прикладу, зразка для учнів.

Крім того, вчитель правознавства повинен уміти розвивати в учнів загальнонавчальні навички та вміння. Слід планувати й організовувати роботу факультативного курсу, проводити на належному рівні лекційні та семінарські заняття, практикуми, теоретичні та науково-практичні конференції, екскурсії тощо. Учитель повинен уміти керувати роботою правового гуртка, наукового товариства, вчити школярів веденню правової профілактичної та консультативної роботи, формувати елементарні уявлення про методи наукового дослідження; готувати учнів до олімпіад, конкурсів із правознавства, позакласних юридичних читань, проведення юридичних конференцій, вечорів.

Потрібно вміти створювати кабінет правознавства і керувати його роботою, виготовляти разом з учнями наочні посібники, проводити консультації і додаткові заняття з учнями, які відстають; підтримувати учнівське самоврядування, здійснювати профорієнтацію учнів, заохочувати їх до участі в позашкільних правових заходах.

Контрольні завдання та запитання

1. Які риси характеру та професійні якості повинен мати вчитель курсу "Основи правознавства"?
2. Охарактеризуйте викладання правознавства в сучасній школі як багатогранну творчу діяльність учителя.
3. Дайте характеристику навчально-методичної літератури вчителя правознавства та опишіть методику роботи з нею.

Розділ 13

ШКІЛЬНА ПРАВНИЧА БІБЛІОТЕКА

Роль шкільної правничої бібліотеки в процесі навчання. Методика формування шкільної правничої бібліотеки вчителем та роль учителя в процесі формування навчального фонду бібліотеки.

Для успішного викладання курсу “Основи правознавства” вчителю бажано мати невелику бібліотечку необхідної літератури. Вона — та матеріальна база, без якої немислиме проведення уроків, семінарів, факультативних занять. Важливу роль має бібліотека й у позакласній роботі учнів. Часто шкільні правничі бібліотеки розташовуються в класі правознавства. Фонди такої бібліотеки мусять безпосередньо формувати вчитель правознавства, і вони повинні використовуватися на кожному уроці. Зібрані в бібліотеці книги розраховані перш за все на учнів. Це, зокрема, Основний Закон (Конституція України), чинне конституційне та галузеве законодавство, а також література теоретичного характеру, яка озброює знаннями про основні юридичні категорії, поняття та правові інститути. Ця бібліотека повинна містити сучасні підручники з курсу

“Основи правознавства” та тексти найважливіших конституційних і галузевих законодавчих актів. Непогану підбірку нормативних актів для учнів містять, зокрема, електронні каталоги чинного законодавства (НАУ, “Ліга”, “Законодавство”), встановлення яких у комп’ютері значно полегшить роботу вчителя та учнів.

Доцільно також мати різні юридичні довідкові видання — довідники, словники, енциклопедії. Наприклад, “Юридичний словник-довідник” (Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Феміна, 1996); семитомну “Юридичну енциклопедію” та ін. У разі необхідності вчитель може використати їх на уроці правознавства. Так само можуть учинити й школярі.

Минулому і сучасному юридичної науки та наукових і освітніх установ присвячене видання “Юридична наука і освіта в Україні” (К.: Наук. думка, 1992). Цікавою для вчителів і учнів може стати праця “Академічна юридична думка” (К., 1998), яка містить підбірку класичних творів, праць кращих вітчизняних правознавців.

Для більш поглибленого й правильного з’ясування низки теоретичних питань і понять викладачеві бажано було б мати низку університетських підручників. Так із вузівського курсу теорії держави і права можна рекомендувати такі відомі в Україні підручники: Загальна теорія держави і права / Заг. ред. В.В. Копейчикова. — К., 1997; Ткаченко В.Д., Петришин О.В. Теорія держави і права. — Х., 2002; Скакун О.Ф. Теорія держави і права. — К., 2003.

Досить популярними є видані в Росії підручники відомих російських правознавців С.С. Алексєєва, В.В. Лазарева, С.А. Комарова, В.П. Хропанкжа. Зокрема, заслуговують на увагу такі підручники: Алексєєв С.С. Теорія права. — М., 1994; Лазарев В.В. Теорія государства и права. — М., 1992; Теорія государства и права / Под ред. В.М. Карельского и В.Д. Перевалова. — М., 1997; Теорія государства и права / Под. ред. М.Н. Марченко. — Л., 1998.

Конституція України є основним джерелом конституційного права. Сьогодні немає проблеми у придбанні текс-

ту Конституції, який вільно продається у торговельній мережі в необмеженій кількості. Найважливіші її норми і положення роз'яснюються у "Коментарі до Конституції України" (К., 1998).

Поглибити теоретичні знання з конституційного права та відповісти на питання, що таке конституція та які її юридичні властивості, які є види конституцій, що таке безпосередня демократія та її форми, що означають поняття незалежна, демократична, правова, соціальна й унітарна держава та на багато інших допоможуть підручники з конституційного права: *Основи конституційного права України / За ред. В.В. Копейчикова.* — К., 1997; *Погорілко В.Ф. Нова Конституція. Огляд, коментарі і текст Основного Закону.* — К., 1997; *Тодыка Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики.* — Х.: Факт, 2000.

Крім того, в цих виданнях надрукований повний текст Конституції України. Опанувати категорійний апарат науки конституційного права допоможе словник-довідник авторів В.В. Молдована і В.Ф. Мелашенка "Конституційне право. Опорні конспекти" (К., 1996).

Найґрунтовнішим із подібних видань є підручник для студентів-юристів "Конституційне право України" (За ред. В.Ф. Погорілка. — К., 1999).

Вивченню конституційного законодавства України може істотно допомогти видання "Конституція незалежної України" (У 3 кн.: Документи, коментарі, статті. — К., 1995). До книги увійшли документи, прийняті протягом першого (від 16 липня 1990 р. до 26 жовтня 1993 р.) та другого (від 20 вересня до 8 червня 1995 р.) етапів новітнього конституційного процесу в Україні. Тут подані концепція та проекти нової Конституції України, Конституція України 1978 р. зі змінами та доповненнями, Декларація про державний суверенітет України, Конституційний Договір, укладений між Президентом України і Верховною Радою України (від 8 червня 1995 р.), та інші джерела конституційного права.

Для вивчення окремих найважливіших галузей права бажано мати у бібліотеці відповідні кодекси — систематизовані законодавчі акти, які містять матеріальні або процесуальні норми певних галузей права. Наприкінці 90-х років ХХ — на початку ХХІ ст. вийшло багато кодифікованих видань кодексів України, зокрема Господарський кодекс України (16 січня 2003 р.), Земельний кодекс України (25 жовтня 2001 р.), Кримінальний кодекс України (5 квітня 2001 р.), Кримінально-виконавчий кодекс України (11 липня 2003 р.), Лісовий кодекс України (21 січня 1994 р.), Митний кодекс України (11 липня 2002 р.), Повітряний кодекс України (4 травня 1993 р.), Цивільний кодекс України (16 січня 2003 р.), Сімейний кодекс України (10 січня 2002 р.) та ін.

Слід пам'ятати, що тексти кодексів постійно оновлюються, тому бажано придбати для бібліотеки останні видання. (В юридичних виданнях прийнято зазначити дату, на яку враховано зміни законодавства.)

Допоможуть у засвоєнні спеціальних юридичних знань і підручники з окремих галузей правознавства. Зокрема, можна рекомендувати такі: *Історія держави і права України: У 2 т. / За ред. І Й. Рогожина.* — Х., 1996—2003; *Цивільне право / Д.В. Боброва, О.В. Дзера.* — К., 2003; *Гражданское право Украины / Е.О. Харитонova, Н.А. Саниахметова.* — О., 2001; *Фінансове право / С.Т. Кадьяченко та ін.* — Х., 1998 та ін.

Крім навчально-методичної літератури, в шкільній бібліотеці правознавства повинні бути чинні нормативно-правові акти, наукові видання, періодичні юридичні видання.

Кожному вчителю правознавства доводиться постійно стежити за появою нових законів і зміною вже чинних. Найпростіше це робити за виданням "Офіційний вісник України". Це офіційне видання, яке можна передплатити чи придбати в роздрібній торгівлі, становить щотижневий збірник актів законодавства та міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України. Але оскільки

ціна передплати цього видання досить висока, можна також послуговуватись бюлетенем “Відомості Верховної Ради України” (офіційне видання Верховної Ради України, яке надходить до багатьох бібліотек) та передплачувати газети “Голос України” й “Урядовий кур’єр”, які є офіційними виданнями Верховної Ради України та органів виконавчої влади України відповідно. Крім того, з 1996 р. Інститут законодавства при Верховній Раді України видає збірник “Закони України”. У збірнику вміщені закони України в хронологічному порядку з липня 1990 р. до нашого часу, а також алфавітно-предметний покажчик.

Слід зазначити й фахові наукові юридичні видання, в яких викладено бачення науковцями правових проблем з усіх галузей права. На них учителю при підготовці до уроків слід звернути увагу, він повинен мати їх і в шкільній бібліотеці. Це, зокрема, журнали: “Право України”, “Вісник Київського університету. Юридичні науки”, “Вісник Міністерства юстиції України” тощо. Майже кожен юридичний ВНЗ чи юридичний факультет при університеті має своє фахове юридичне видання. Тому вчителі можуть у своїх регіонах співпрацювати з ними й ставити питання перед дирекцією школи про їх придбання.

Прихильникам новітніх комп’ютерних технологій слід пам’ятати, що сьогодні користувачам пропонуються десятки баз даних сучасного законодавства, що постійно оновлюються. Є також досить повні добірки нормативних актів на компакт-дисках, які можна придбати за помірними цінами й використовувати у навчальному процесі.

Незамінним порадиником для учнів може стати і комп’ютерна база даних.

Необхідною умовою успішної діяльності вчителя в кабінеті правознавства є забезпечення відкритого доступу учнів до літератури, тематичних папок, до всього, що є в кабінеті. Тільки за дотримання цієї умови він слугуватиме ґрунтовною основою для використання наочності й технічних засобів навчання, а не буде простим сховищем напрацьованих учителем спільно з учнями матеріалів.

Контрольні завдання та запитання

1. *Визначте роль шкільної правничої бібліотеки в процесі навчання.*

2. *Розкрийте методику формування шкільної правничої бібліотеки вчителем та визначте роль учителя в процесі формування навчального фонду бібліотеки.*

Розділ 14

ПЕРЕВІРКА І ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ ТА УМІНЬ УЧНІВ НА УРОКАХ ПРАВознавства

Завдання і зміст перевірки та оцінки результатів навчання. Організація, форми та прийоми перевірки знань учнів на уроках правознавства. Методика створення тестових завдань із правознавства та використання їх під час перевірки знань. Оцінювання знань і коментування учителем результатів навчання дітей на уроках правознавства.

Перевірка знань учнів на уроках правознавства — важливий елемент навчально-виховного процесу учнів у сучасній школі.

Для повного і ґрунтовного засвоєння знань, умінь, творчого використання навчального матеріалу велике значення має правильно організоване повторення. Воно дає змогу педагогу внести необхідні корективи в роботу: розкрити нові сторони досліджуваних питань, уточнити поняття, перевірити вміння, встановити більш глибокі зв'язки між фактами та явищами. Крім того, повторення дає можливість учителю висувати на перший план істотно важливе, погоджувати між собою окремі частини курсу і приводити знання, вміння учнів у систему.

Повторити все пройдене неможливо, тим більше що матеріал посібника насичений, а кількість годин, виділена на його вивчення, незначна. Тому повторення ретельно планується й організовується. Варто систематично повторювати основні поняття, закріплювати найважливіші вміння. Для цього необхідно, щоб школярі при повторенні самостійно робили порівняння нового матеріалу з раніше вивченим, придумували або брали з життя приклади, які б підтверджували правильність зроблених висновків.

Для того щоб повторення забезпечило високу якість засвоєння, підвищило інтерес та активність учнів, потрібно його урізноманітнювати в методичному відношенні, ставлячи питання в іншому формулюванні, ніж під час первісного вивчення матеріалу, даючи нові приклади та завдання, завдання обліку: перевіряти засвоєння учнями навчального матеріалу, сприяти його систематизації; повторювати і закріплювати матеріал, який вивчається; вчасно знаходити прогалини у знаннях, уміннях, досвіді творчої діяльності та вживати заходи щодо їх усунення. Не можна недооцінювати і виховного значення перевірки, оскільки вона привчає школяра систематично працювати, розвивати почуття відповідальності за якість засвоєного матеріалу.

Перевірка, що ґрунтується на закономірностях психічного розвитку, стимулює розвиток пізнавальних процесів і емоційно-вольових якостей особистості: сприймання, пам'яті, мислення, мови, уяви, почуттів, волі.

Об'єктами перевірки є:

- а) знання фактичного матеріалу;
- б) самостійне отримання нових знань, умінь;
- в) застосування знань у новій ситуації, в житті.

Вчитель перевіряє засвоєння ознак і властивостей досліджуваних у курсі понять, логіку їхнього викладу, правильне використання правових понять та ідей.

Перевірка домашнього завдання має кілька важливих функцій. Одна з них — *контрольно-облікова*. За допомо-

гою цієї функції вчитель правознавства визначає рівень засвоєння правового матеріалу й оцінює його за прийнятою в національній системі освіти шкалою оцінювання. Крім того, за допомогою цієї функції вчитель визначає систематичність роботи учня над матеріалом із курсу “Основи правознавства”.

Наступною функцією перевірки знань учнів є *навчальна*. За допомогою цієї функції коригуються знання учнів у результаті виявлення в процесі навчання помилок та неточностей.

Розвивальна функція сприяє розвитку в учнів логічного мислення, розкриває пізнавальні здібності, мову, вміння самостійно мислити, навички аналізу та синтезу.

На уроках правознавства найбільш важливе значення має *виховна* функція. Систематична перевірка знань учнів виховує постійну відповідальність за навчання, виробляє правила систематичності знань. Шляхом систематичної перевірки знань учнів формуються науковий світогляд і правові переконання, забезпечується правове виховання.

Останньою функцією перевірки знань, яку виокремлюють фахівці з методики викладання дисциплін, є *психологічна*. Саме ця функція визначає характер спілкування між вчителем і учнями. Саме вона відповідає за позитивну психологічну атмосферу на уроці правознавства в школі. Часто вчитель, залежно від типу уроку, використовує всі ці функції разом, іноді окремі з них. Однак необхідно пам'ятати, що головної функції немає, а перевірка правових знань учнів проводиться з використанням усіх проаналізованих нами функцій.

Молодому вчителю слід знати і виокремлювати в своєму педагогічному житті й низку видів перевірки знань учнів. Майже на кожному уроці правознавства вчителі використовують поточну перевірку знань. Є й підсумкова перевірка знань учнів після вивчення кожного розділу

програми, семестру чи року вивчення курсу. Як правило, в кінці вивчення курсу застосовується ще один вид перевірки — екзамен. Тобто на іспиті перевіряються всі знання учнів, отримані протягом усього курсу навчання.

Хочеться зазначити, що перевіряючи знання учнів учитель правознавства мусить чітко й лаконічно формулювати різного роду завдання та запитання. Є велика кількість прийомів та методів перевірки знань. У цьому контексті важливо, щоб питання, які формулює вчитель правознавства, були доступні, зрозумілі та точні для учня. Крім того, питання повинні формуватися до основного, а не до другого рядного матеріалу. Слід порекомендувати молодому вчителю правознавства, щоб той уникав подвійних чи потрійних питань, або таких, на які можна дати кілька альтернативних відповідей. Важливо ще й так формулювати питання, щоб у них не було підказок, адже це не буде сприяти творчому мисленню учня. Зазначимо, що питання, які ставить учитель, мають бути граматично правильно побудовані, адже мова учителя має бути зразком для учня. Поставивши питання, вчитель повинен не підганяти учня, а дати йому час на обдумування. Причому вчитель може слухати відповідь: одного учня на поставлене запитання; кількох учнів на поставлене питання, коли кожен відповідає на підпункти визначеної теми; “ланцюжком”, коли один учень починає розкривати тему, вчитель його зупиняє і викликає іншого для продовження.

Перевірка знань повинна бути спланованою і систематичною, її потрібно проводити за всіма темами програми, за можливістю перевіряючи вивчений матеріал у кожного учня з основних питань.

Зазвичай учитель на кожному уроці виявляє якість засвоєння раніше вивченого матеріалу. Процедура перевірки може мати варіанти. Іноді вчителі починають урок із перевірки домашнього завдання, тобто спочатку перевіряють матеріал, засвоєний учнями на попередньому уроці, а

потім викладають новий. У багатьох випадках така послідовність педагогічного процесу може бути виправдана, але на кожному уроці вона не допустима не тільки тому, що перевіряються знання окремих учнів, але й тому, що створюється одноманітна перевірка.

Частіше перевірку знань здійснюють не відокремлено, а в тісному зв'язку з новим навчальним матеріалом. Таке поєднання дає змогу учням глибше осмислити раніше засвоєні знання й краще сприймати нову інформацію. Як показує досвід, сприйняття нового матеріалу учнями може й повинно тією чи іншою мірою супроводжуватися перевіркою раніше набутих і нових знань.

Перевірка якості засвоєння матеріалу з курсу "Основи правознавства" здійснюється головним чином шляхом усної чи письмової перевірки. Інколи перевірка відбувається шляхом роботи з таблицями, з цифровими показниками та іншим графічним матеріалом.

Зазначені види перевірки можуть застосовуватися у двох основних організаційних формах: індивідуальній і фронтальній. Застосовується також так зване групове опитування, коли перевіряється засвоєння матеріалу групою учнів одночасно (наприклад, шляхом усної чи письмової перевірки).

Знання, вміння, досвід творчої діяльності оцінюються балами, що показують, на якому рівні певний учень опанував матеріал у межах програми.

Вчитель виставляє учням разові оцінки насамперед за усні відповіді під час індивідуального опитування і за письмові й графічні відповіді у процесі виконання письмових робіт. Педагог виставляє їх і за окремі усні відповіді або сукупність усних відповідей учнів з місця, під час фронтального опитування — як доповнення чи виправлення інших учнів під час їх перевірки. В окремих випадках учитель може поставити оцінки і за відповіді учнів у процесі бесіди під час викладу нового матеріалу або при за-

кріпленні вивченого, якщо вони показали гарні знання. Крім того, вчитель має можливість періодично ставити учням оцінки за виконання домашніх робіт.

Звичайно, ставлячи оцінку, педагог оцінює знання, уміння учнів, враховує їх обсяг, якість, а також форму викладу. Встановлюючи рівень знань учнів, насамперед потрібно з'ясувати їхню повноту. Чи весь програмний матеріал вони засвоїли? Чи не пропустили вони чого-небудь суттєвого, важливого? Чи всіма зазначеними в темі вміннями опанували? Особливо важливо встановити, чи знають учні головний, найістотніший матеріал.

Виставляючи оцінку, вчитель установлює, чи правильно відповідав учень, багато чи мало допустив помилок, які це помилки — грубі чи незначні. Педагог зауважує, які ознаки явища не охарактеризовані, які вказані неправильно, чи знав учень визначення, а якщо знав, то в чому полягала їх неточність, неправильність, які пояснення надані неправильно й у чому полягає їх неправильність. Учитель враховує у процесі оцінки знань учнів і те, чи повною мірою були виправлені та пояснені свої помилки, тобто наскільки учні під час перевірки їх усвідомили.

Про глибину знань учнів учителі судять виходячи з рівня обґрунтованості їх висловлювань, уміння пояснити причини явищ, взаємозв'язок і залежність між ними, уміння виокремити істотні моменти. Свідоме засвоєння навчального матеріалу, розуміння його виявляється в умінні учнів оперувати знаннями, застосовувати їх для пояснення явищ навколишнього життя і поточних подій, в умінні навести приклади, що ілюструють ті чи інші положення курсу.

Наводимо розроблену Міністерством освіти і науки систему оцінки знань учнів з курсу "Основи правознавства" (табл. 14.1).

Таблиця 14.1. Система оцінки знань учнів з курсу "Основи правознавства"

Рівні навчальних досягнень	Бали	Критерії навчальних досягнень учнів
I. Початковий	1	Учень може усно відтворити один-два юридичних терміни з окремої теми
	2	Учень може на рівні "так-ні" усно відтворити кілька термінів, вибрати правильний варіант відповіді із двох запропонованих
	3	Учень може двома-трьома простими реченнями передати зміст частини теми, знайти відповідь на запитання у тексті підручника
II. Середній	4	Учень може відповісти на окреме питання за допомогою вчителя, репродуктивно відтворити частину навчального матеріалу теми чотирма-шістьма простими реченнями, дати визначення юридичного поняття
	5	Учень може відтворити основний зміст навчальної теми, відповідаючи на запитання вчителя; визначає окремі ознаки правових понять
	6	Учень у цілому самостійно відтворює частину навчального матеріалу теми, правильно вживає юридичні терміни, самостійно розв'язує прості юридичні задачі, тестові завдання першого рівня складності, може користуватися за допомогою вчителя (зразок, пам'ятка, алгоритм) текстами законів, юридичними словниками тощо
III. Достатній	7	Учень може самостійно викласти матеріал теми, застосовуючи необхідну юридичну термінологію, дати визначення понять, аналізувати зміст правових документів за детальним планом, розв'язувати юридичні задачі середнього рівня складності за допомогою

Продовження табл. 14.1

Рівні навчальних досягнень	Бали	Критерії навчальних досягнень учнів
		вчителя, може підтвердити одним-двома аргументами висловлене ним оцінювальне судження, знайти необхідні правові норми в тексті законів
	8	Учень володіє навчальним матеріалом і використовує знання за аналогією; може зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію за допомогою учителя; складати найпростіші таблиці, схеми, аналізувати текст нормативно-правового акта за допомогою вчителя
	9	Учень оперує вивченим матеріалом на рівні теми, розділу, може самостійно відтворювати, аналізувати положення нормативно-правових актів, дати відгук (рецензію) на відповідь іншого учня; самостійно розв'язувати юридичні задачі середнього рівня складності
IV. Високий	10	Учень вільно викладає правові питання, застосовуючи необхідну термінологію та правову базу; може використовувати інформацію з додаткової літератури (використання додаткової літератури не є обов'язковою вимогою), вирішувати за допомогою вчителя тестові завдання вищого рівня складності; самостійно складати таблиці, структурно-логічні схеми з правових питань
	11	Учень володіє глибокими і міцними знаннями, може вільно висловлювати власні судження, переконливо їх аргументувати, самостійно користуватися джерелами права; може підготувати повідомлення; самостійно вирішує тестові завдання вищого рівня складності та юридичні задачі

Закінчення табл. 14.1

Рівні навчальних досягнень	Бали	Критерії навчальних досягнень учнів
	12	Учень ґрунтовно викладає правові питання, висловлює власну позицію й переконливо аргументує її, самостійно знаходить, оцінює та використовує джерела юридичної інформації, зокрема наочні, вміє узагальнювати вивчений матеріал, використовує набуті знання і вміння в практичній діяльності (участь у дискусіях, засіданнях "круглих столів" тощо); може самостійно вирішувати певні правові ситуації, застосовуючи правові знання

Контрольні завдання та запитання

1. У чому полягають завдання і зміст перевірки та оцінки результатів навчання?
2. Охарактеризуйте організацію, форми та прийоми перевірки знань учнів на уроках правознавства.
3. У чому полягає методика створення тестових завдань з правознавства та особливості їх використання під час перевірки знань?
4. Чому на уроках правознавства під час підведення підсумку уроку важливим є оцінювання знань і коментування учителем результатів навчання дітей?

Розділ 15

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ З КУРСУ "ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА" В ШКОЛІ (ЛІЦЕЇ, КОЛЕДЖІ)

Мета та основні вимоги до проведення педагогічної практики.

Педагогічна практика є невід'ємною складовою навчального процесу, надає можливість закріпити отримані теоретичні знання, застосовуючи їх у практичній діяльності.

Педагогічну практику необхідно розпочати зі складання її програми. Програму практики для студентів слід готувати відповідно до Закону "Про освіту", "Положення про проведення практики у вищих навчальних закладах України" (затверджено наказом Міністерства освіти України від 8 квітня 1993 р. № 93), "Методичних рекомендацій по складанню програм практики студентів вищих навчальних закладів України" (лист Міністерства освіти України від 14 лютого 1996 р. № 31 5/97) та Статуту університету.

Педагогічна практика проводиться після освоєння теоретичного курсу навчання з комплексу дисциплін, що передбачені навчальним планом для бакалавра.

Головна мета педагогічної практики полягає у формуванні готовності студентів до професійної педагогічно-пра-

вової роботи, що означає створення необхідних відносин, установок, майстерності, властивостей особистості, які забезпечать можливість студенту свідомо і добросовісно, зі знанням справи приступити й успішно провадити свою педагогічну діяльність. Головну увагу слід приділити цілісному доведенню результатів усього навчально-виховного процесу до вимог та умов майбутньої професійної діяльності випускників.

Формування готовності до виконання професійної діяльності досягається в процесі навчання цілеспрямованим, взаємопов'язаним впливом на особистість студента за такими напрямками:

- активізація професійних мотивів засобами виховної роботи;

- створення системи знань й уявлень про умови і зміст професійних задач шляхом здійснення міждисциплінарних зв'язків;

- наочне і словесне ознайомлення з обстановкою майбутньої діяльності;

- накопичення необхідних навичок та вмій шляхом організації навчальної діяльності, вправ і тренування;

- самовиховання, а також самонаціленість на розумову професійну діяльність.

Зміст професійної підготовки становить систему знань, умінь і навичок, вимоги до яких відображені в навчальних планах, програмах, підручниках, методичних посібниках та інших нормативних документах. Ця система знаходиться у тісному зв'язку з вимогами суспільства до школи й особистості вчителя, залежить від рівня розвитку педагогічної науки та шкільної практики, від мети і завдань правового навчання і виховання учнів, особливостей правової роботи в школі (технікумі, коледжі). Невідповідність змісту підготовки вчителя (викладача) до реальних можливостей сучасної школи може призвести до дезадаптації молодого спеціаліста.

Саме тому мета педагогічної практики студента полягає в отриманні досвіду практичної роботи в школі на посаді вчителя курсу "Основи правознавства", крім того, закріпити знання, що отримані в університеті та поєднати їх із практичними навичками.

Завдання педагогічної практики. Завдання практики визначається чинним навчальним планом, освітньо-кваліфікаційною характеристикою бакалавра, освітньо-професійною програмою підготовки бакалаврів та відповідними програмами. Саме тому завдання педагогічної практики полягають:

- у закріпленні та поглибленні знань, що набуті під час вивчення студентами галузевих правознавчих дисциплін та психолого-педагогічного циклу;

- формуванні необхідних професійних умінь та навичок, необхідних для роботи педагога;

- вихованні у студентів зацікавленості до навчально-правової роботи з дітьми, підлітками та юнацтвом;

- навчанні студентів опрацьовувати й аналізувати навчальні програми, підручники, навчальні посібники і нормативно-правові джерела;

- залученні студентів до науково-дослідної та педагогічно-пошукової роботи;

- апробації застосування студентами різних форм, методів і прийомів роботи, які б активізували розумову діяльність учнів;

- навчанні вести психолого-педагогічні спостереження за учнями і на основі знань із психології та педагогіки складати відповідні характеристики;

- формуванні творчої індивідуальності майбутнього педагога, його професійно-педагогічної спрямованості;

- навчанні студентів диференціювати програмовий матеріал, що може обумовити вибір тієї чи іншої методики викладання певної теми;

- оволодінні методами вивчення передового педагогічного досвіду;
- формуванні потреби в самоосвіті та самовихованні;
- ознайомленні з сучасним станом навчально-виховної роботи в школі (ліцеї, коледжі).

Керівництво педагогічною практикою, обов'язки організаторів.

Організація та керівництво педагогічною практикою в школі (ліцеї, коледжі) здійснюється деканатом факультету через спеціально призначеного керівника, методистів випускаючих кафедр. Розподіл студентів за школами (ліцеями, коледжами) здійснюється за наказом ректора університету. Крім того, деканат повинен здійснювати загальну організацію, керівництво та контроль за проходженням практики студентами університету; розробляти план заходів з організації педагогічної практики студентів; здійснювати пошук баз практики; укладати відповідні угоди; розподіляти і закріплювати студентів за місцем проходження практики; підтримувати зв'язок із відповідним керівником практики від бази практики.

Важливу роль у цьому контексті відіграють керівники педагогічної практики від університету та від базової школи.

Керівник педагогічної практики від кафедри повинен здійснювати контроль за визначенням студентами місця проходження практики; надавати допомогу студентам у складанні індивідуального плану проходження практики; консультивати та допомагати студентам у оформленні щоденника та звіту з практики; здійснювати контроль за відвідуванням студентами науково-практичних семінарів; готувати узагальнюючий висновок кафедри про проходження студентами педагогічної практики; перевіряти правильність оформлення щоденників за підсумками виробничої практики та забезпечувати передачу їх на кафедру.

Керівник педагогічної практики (заступник директора школи, висококваліфікований учитель) від базової школи

повинен ознайомити студента-практиканта з його робочим місцем та визначити тематику предмета; у перші дні практики особисто або за допомогою компетентних висококваліфікованих вчителів ознайомити студента з діяльністю школи, її структурою та організацією управління; закріпити для допомоги практиканту кваліфікованих вчителів; систематично перевіряти роботу практиканта, роз'яснювати порядок виконання кожного завдання; інструктувати та перевіряти виконання студентом правил внутрішнього трудового розпорядку та техніки безпеки, раціональність використання робочого часу; подавати характеристику про результати практики студентом.

На нашу думку, слід дотримуватися того, щоб однією з умов проходження педагогічної практики стало те, що вона повинна бути організована і проведена в школах, які спеціалізуються на викладанні правознавства, або класах з поглибленим вивченням правознавчих дисциплін.

Зміст педагогічної практики в школі. Педагогічну практику в школі (ліцеї, коледжі) варто проводити в кілька етапів. Перший — ознайомчий. На цьому етапі варто провести знайомство з адміністрацією школи, вчителем правознавства, класними керівниками, учнями; ознайомлення з планом навчально-виховної роботи та матеріально-технічною базою школи, а також з методично-дидактичним забезпеченням школи й учителя правознавства; складання індивідуального плану роботи.

Рекомендовано протягом першого тижня студентам-практикантам відвідати не менше двох уроків правознавства та декілька уроків (за їх наявності) гуманітарного циклу (соціологія, політологія, практичне правознавство, суспільствознавство), ознайомитися з роботою творчих учнівських колективів школи. Відповідно до навчально-виховного плану школи, розкладу занять учителя правознавства, плану класного керівника, студентам необхідно скласти індивідуальний план проходження практики: визначитися з класом (класами), в якому будуть проводи-

тися уроки, та темами уроків, спланувати й узгодити з учителем і класним керівником дати проведення виховних заходів. Цей документ повинен бути узгоджений з учителем і затверджений методистом.

Пропонуємо таку структуру ведення щоденника проходження педагогічної практики.

До щоденника вносяться записи: відомості про практиканта, організаторів (методистів), адміністрацію школи та вчителя правознавства; розклад уроків правознавства і дзвінків; план виховної роботи школи. З першого по останній день перебування в школі до щоденника вносяться записи спостережень, аналізу уроків, бесід, особливості підготовки до проведення уроків — робота з науковою літературою та законодавчою базою; особливості індивідуальної і колективної роботи з учнями; особливості підбору необхідних форм, методів і прийомів навчання; самоаналіз проведених уроків, складності в роботі та інші педагогічні явища; проведення науково-пошукової роботи ознайомлення з відповідними розділами підручників, наукових статей, монографій, відвідування і проведення виховних заходів, спостереження й аналіз відвіданих педагогічних нарад, спостереження за індивідуальною роботою з учнями та роботою з батьками.

На цьому ж етапі варто вибрати учня класу для проведення психолого-педагогічного дослідження за допомогою різних соціологічних методів (спостереження, анкетування, інтерв'ювання, бесіди, ознайомлення з біографічними даними, які є в школі; бесіди з учителями, учнями; ознайомлення з успішністю навчання).

Цікавими в дослідженні можуть стати підлітки, які мають певні особливості поведінки — схильність до хуліганства, бажання виділитися з класного колективу в будь-який спосіб, підлітки з агресивною поведінкою, а також байдужі до навчання.

Наступним є основний етап педагогічної практики. На цьому етапі студент-практикант проводить 6—8 уроків правознавства, в тому числі 2 залікових, на яких мають

бути присутніми методист, учитель правознавства і колеги-практиканти. Можливе проведення нетрадиційних уроків (уроки-диспути, урок у формі рольової (ділової) гри, уроки із застосуванням різних активних форм і методів роботи).

Наведемо методичні рекомендації з підготовки до уроку. Умовою успішної реалізації навчально-виховних завдань та проведення уроків з курсу “Основи правознавства” є зміст навчальної дисципліни, а також попереднє планування і підготовка до проведення занять. Педагогічний досвід переконує в тому, що розраховуючи тільки на свої знання та здібності, неможливо ефективно реалізувати дидактичні, розвиваючі, виховні завдання уроку, а також викласти матеріал у систематизованій логічній послідовності.

У процесі підготовки до проведення уроку студентам-практикантам рекомендовано такі кроки.

I. Ознайомлення з розділом програми, що підлягає вивченню на уроці, з пояснювальною запискою до програми, а також з порадами вчителя та методиста до вибору методики.

II. Вивчення матеріалу, з використанням відповідних навчально-методичних посібників, підручників, наукових статей, законодавчої бази.

III. Чітке визначення на початковому етапі головної мети уроку відповідно до теми.

IV. Визначення типу та структури уроку (урок викладу нових знань; комбінований; повторювально-узагальнюючий; урок-практикум; уроки у формі рольової гри, колоквіуму, “круглого столу”; урок перевірки знань та ін.) і часу для кожного виду діяльності та певних визначених питань.

V. Аналіз особливостей учнівської аудиторії з урахуванням реальних можливостей, а також психологічного і фізичного стану школярів, ступеня втомленості, а також вироблення навичок індивідуального підходу та підбір відповідних методів і прийомів навчання.

VI. Виготовлення, якщо це необхідно, наочних посібників;

VII. Складання плану-конспекту уроку (визначення основних моментів і понять відповідної теми; визначення складних понять та розроблення до них прикладів, які б полегшили сприйняття).

На думку авторів, варто дотримуватись запропонованих нижче вимог до складання плану-конспекту уроку.

1. Визначення загальних відомостей про урок (дата, час, клас).

2. Визначення теми уроку (відповідно до навчальної програми).

3. Визначення типу уроку.

4. Формування мети уроку. Правильно поставлена мета сприяє усвідомленню кінцевого результату, а також обумовлює зміст, форми і методи роботи вчителя. Мета класифікується так:

1) *дидактична* — ставиться в процесі засвоєння учнями нових знань, а також обов'язковим оволодінням конкретними вміннями та навичками роботи з підручниками, законами і підзаконними правовими актами, практичними завданнями;

2) *розвивальна* — пов'язана з розвитком мислення пам'яті, уваги, вміння аналізувати, систематизувати, порівнювати, зіставляти, вміння правильно і послідовно висловлювати свої думки;

3) *виховна* — пов'язана з формуванням на матеріалі певної конкретної теми естетичних ідеалів, моральних норм, правової культури та правової свідомості, ставлення до певних явищ й об'єктів правової дійсності.

Слід визначити методи роботи. Засвоєння нових знань неможливе без використання пояснювально-ілюстративного методу. Однак необхідно враховувати те, що методика викладання "Основ правознавства" визначає безліч інших методів, таких як:

— словесні методи: повідомлення, розповідь, бесіда, дискусія, диспут;

— наочні методи: ілюстрація, демонстрація, спостереження;

— практичні методи: тестові завдання, правові завдання, кросворди;

— методи проблемного навчання: частково-пошуковий (евристичний) та пошуковий (дослідницький) методи;

— методи активізації навчальної діяльності учнів: захоочення, схвалення, змагання, ігрові методи.

Уміле використання методів активізації та спонукання забезпечить ефективне засвоєння навчального матеріалу, бажання дізнаватися щось нове, формування в учнів значущості та інтересу до "Основ правознавства".

Під час проведення уроків студентам потрібно продемонструвати застосування різних методів і прийомів навчання. Слід зауважити, що будь-який із зазначених методів не може бути застосовано механічно і з відривом від інших. Необхідно пам'ятати, що ефективність того чи іншого методу зумовлюється особливостями його взаємодії з іншими. Під час проходження практики студенти мають можливість зробити апробацію різних методів, визначитися з найбільш ефективними, впровадити в навчально-виховну роботу самостійно розроблені методи.

Студенти-практиканти під час проведення уроків повинні уникати механічного задиктовування програмового матеріалу. Необхідно звернути особливу увагу на зв'язок нового матеріалу з уже вивченим: на застосування проблемних запитань із тим, щоб учні мали змогу віднаходити самі рішення; на застосування ігрових прийомів — можливе застосування рольових епізодів на базі правових задач; гри "зашифрована листівка", проблемних ситуацій.

Студент-практикант повинен уміти визначати перелік наукової літератури (підручники, посібники, монографії, статті) та нормативно-правових джерел, що стосуються певної теми.

VIII. Визначення комунікативної канви уроку, особливостей спілкування з учнями, засобів і стилю взаємодії з класом та окремими учнями.

Педагогічно-правова діяльність залежить від уміння вчителя (викладача) налагоджувати контакти з учнями. Важливо, щоб він умів правильно будувати спілкування. Продуктивна професійна діяльність можлива лише в атмосфері позитивного ставлення вчителя до учнів; демократизації навчально-виховного процесу, основою якого є взаємна довіра, відвертість, доброзичливість; захопленість спільною творчою діяльністю. Тому оволодіння студентами-практикантами майстерністю спілкування зумовлює успіх професійної діяльності, бо саме здатність розуміти іншу людину пов'язана зі здатностями до активного впливу на неї, що виявляється в гнучкості, ініціативній позиції. Ці навички формуються в процесі практичної роботи студентів у школі (ліцеї, коледжі) в ході взаємодії з учнівським колективом, учителями, батьками.

Особливість роботи з великим колективом учнів вимагає від студента знань характерних проявів конкретного віку, врахування того, що учні мають різний рівень здібностей, теоретичної підготовки, відмінності в характері, темпераменті.

У зв'язку з цим студентам рекомендується поступово здійснювати "входження" в реальні умови професійної діяльності: від більш простих форм взаємодії як помічника вчителя з невеликими групами учнів до більш складних — як вчителя, вихователя, організатора колективних бесід, диспутів.

У процесі роботи на уроці вчитель може застосовувати командну позицію та позицію довіри. Викладачам-початківцям необхідно пам'ятати, що демократія в роботі з учнями — це перш за все застосування різних форм і методів діяльності на уроці, а не поблажливе ставлення до низької культури поведінки на уроці та небажання учнів отримувати знання.

IX. Повторення вголос основних моментів уроку.

Під час підготовки до проведення уроку студенту потрібно вдома перед дзеркалом, контролюючи час, повто-

рити розроблений урок для того, щоб знайти необхідне інтонаційне забарвлення, забезпечити емоційність у викладенні або перевірці матеріалу і разом з тим зробити контроль часу, який відведено на урок.

Необхідно звернути увагу на підбір певних методів і прийомів навчання. Досвід застосування різних засобів навчання показує, що жоден із них не можна вважати універсальним і таким, який заміщує інші. Всі вони гарні, якщо допомагають вирішити дидактичні завдання, що виникають на уроці. На різних етапах уроку відповідно до певної мети вдосконалення процесу навчання вимагають застосування навчальних посібників різного типу в комплексі.

Якість засвоєння навчального матеріалу залежить від того, наскільки вдалося вчителю звернути й утримати увагу учнів, примусивши активно сприймати програмовий матеріал. Різке збільшення кількості навчальної інформації вимагає перегляду багатьох попередніх методів і прийомів навчання.

За правильного використання засобів навчання можна викласти більшу кількість інформації за менший відрізок часу, збільшити якість засвоєння. До людської свідомості інформація потрапляє через органи чуття. Відповідно, головними стануть ті фактори, які зробили б цей контакт різноманітним, цікавим, яскравим і тривалим. Комплексне застосування засобів навчання є одним з таких факторів, ефективним засобом удосконалення навчання правознавчим дисциплінам.

Комплекс засобів навчання повинен бути спрямований на виконання певної визначеної мети (виявлення інтересу, активізації минулих знань, пояснення нового матеріалу, закріплення, повторення, застосування знань, перевірки і т. ін.). У деяких випадках можна використовувати методично-дидактичні посібники для вирішення декількох завдань, наприклад, дію пояснення і перевірки навчального матеріалу. Той чи інший посібник можна вклю-

чити в комплекс засобів, якщо він дає достатній матеріал для активної пізнавально-розумової діяльності учнів і виконання завдання доступної складності.

Однак методи і прийоми, що застосовуються на занятті, не повинні стати самоціллю, їх застосування повинно забезпечити раціональне витрачання навчального часу на уроці або виховному заході.

Особливої уваги вимагає врахування психофізіологічних особливостей підліткового та юнацького віку. У підлітковому віці надзвичайно помітним стає бажання відокремитись від усього дитячого. Тому потрібно дуже уважно поставитися до формулювання запитань та визначення практичних задач. У цьому віці посилюється енергійність дітей. Вчитель повинен вміло спрямовувати їх енергію на позитивну діяльність — спостереження за певними правовими явищами, використання маловідомої інформації про розвиток держави і права, про застосування матеріальних норм права у практичній діяльності, про відповідність одних норм права іншим тощо.

Необхідно приділяти увагу методам перспективного та безпосереднього спонукання до навчально-пізнавальної діяльності, які полягають у вмінні вчителя підбирати цікавий матеріал. Надзвичайно сильним фактором може стати сама особистість учителя — його ерудиція, захопленість предметом, гумор.

Крім зазначеного, в підлітковому віці загострюється почуття власної гідності та бажання бути популярним у навколишньому середовищі. Відповідно, застосування командної позиції з боку вчителя тут неможливе. Вчитель повинен уміти віднайти цікавий матеріал з теми уроку і на відповідному емоційному рівні вміння його подати. Але недоліком багатьох початківців може бути втрата певної дистанції між учителем і учнем. Вчитель може бути другом, порадником, держателем певних таємниць, але учень повинен відчувати повагу до вчителя і неможливість спіл-

кування на низькому рівні. Втрата субординації вчителем може свідчити і про втрату його професіоналізму.

На цьому етапі студент-практикант оформляє плани-конспекти відповідно до кількості проведених уроків. Проводить два виховних позакласних заходи: один — як вчитель правознавства; другий — як класний керівник (вибір форми за бажанням: диспут; бесіда; конкурсні програми — правознавчий “брейн-ринг”, “Що? Де? Коли?”, “Ерудит-шоу”, КВК, вікторина “Чи знаєте ви?” тощо); складає методичні розробки форм виховної роботи (сценарій).

Крім того, студент-практикант відвідує та аналізує уроки і позакласні заняття вчителя правознавства, класного керівника, колег-практикантів; вивчає особливості педагогічної творчості вчителя й оформлює у відповідній формі. Студент-практикант також повинен надавати практичну допомогу вчителю у позакласній роботі, розробці методично-дидактичних матеріалів, оформленні кабінету правознавства, а також брати участь у семінарах-нарадах учителів, методичних кабінетах та педагогічних нарадах. Також студент-практикант надає допомогу класному керівнику в роботі з батьками: проведення індивідуальних бесід, виступи на батьківських зборах.

На цьому ж етапі студент-практикант проводить психолого-педагогічні спостереження за обраним для нього учнем і складає відповідну характеристику (можливе застосування різних соціологічних методів дослідження — бесіди, інтерв'ювання, анкетування і т. ін). Виконує завдання з педагогічної творчості та відповідно його оформлює.

Під час практики в школі варто не втратити проведення науково-дослідної роботи студентом. Ця робота у школі спрямована на самоаналіз, удосконалення педагогічної діяльності та узагальнення досвіду кращих учителів-правознавців.

Науково-дослідна робота студента-практиканта полягає у вивченні навчальної програми курсу “Основи право-

знавства”, “Конституційне право України”, методичних порад учителів та науковців.

У процесі підготовки до проведення уроків студенти повинні опрацювати декілька наукових джерел із певної теми та законодавчу базу: виконати аналіз літератури і вибірку із запропонованого матеріалу. Необхідно визначити найбільш суттєві поняття до теми уроку, а також проаналізувати, що може бути складним у сприйнятті учнями. Відповідно до рівня складності матеріалу студенти-практиканти повинні вміти підбирати найбільш ефективні форми, методи і прийоми, які б полегшували сприйняття і робили навчання цікавим, яскравим і захоплюючим.

Студенти повинні пам'ятати, що урок має в комплексі вирішувати завдання освіти, виховання та розвитку учнів (з урахуванням мети уроку); уроки мають будуватися на принципах науковості, систематичності, доступності, індивідуального підходу, зв'язку теорії з практикою та ін.

Науково-дослідна та методична робота студентів полягає також у розробці нетрадиційних уроків, рольових та ділових ігор, розробці та складанні правових завдань, кросвордів, тестів, творчо-пошукових завдань, веденні “літопису цікавих думок”.

На завершальному етапі педагогічної практики студент-практикант підводить підсумки роботи в школі. Він зокрема, бере участь в обговоренні педрадою школи результатів практики студентів; проведення залікових уроків; обговорення досягнень кожного студента в заключній бесіді за участю вчителя правознавства, методиста, колеґ-практикантів.

Важливим моментом заключного етапу є оформлення такої звітної документації відповідно до вимог:

- індивідуальний план проходження педагогічної практики;
- педагогічний щоденник (з датою і підписом студента);
- плани-конспекти проведених уроків (за підписом і оцінками вчителя та методиста);

— звіт про проходження педагогічної практики (за датою і підписом студента). У ньому пропонується викласти думки щодо виконання програми практики, щодо змін в індивідуальному плані у процесі проходження практики та їх причини. Слід також визначити кількість відвіданих уроків і позакласних заходів та їх тематику; кількість проведених уроків та їх тематику; загальну мету і завдання, які ставив перед собою студент, та їх виконання, а також особливості підготовки до уроків.

Разом з цим, варто визначити кількість проведених виховних заходів, їх форму і тематику. Крім того, зонально окреслити форми, методи і прийоми, що використовувались на практиці та їх ефективність.

У звіті потрібно відобразити особливості проведення психолого-педагогічних спостережень за учнями. Варто зосередити увагу на характеристиці проведеної науково-дослідної та педагогічно-пошукової роботи: розробці творчих завдань, правових задач, тестових контрольних завдань тощо; охарактеризувати основні принципи і методи роботи з науковою літературою, підручниками, посібниками і законодавчою базою під час підготовки до уроків.

Не слід забувати й про професійні якості та навички, які були набуті під час проходження практики.

Обов'язково слід відобразити сучасні умови навчально-виховної роботи в школі. Варто конкретизувати труднощі, які виникали під час психолого-педагогічної та методичної роботи:

- яких знань та практичних навичок бракувало;
- які були ускладнення в спілкуванні з дітьми;
- чи задовольняли вас організаційні та матеріально-технічні умови практики?

Заключним етапом звіту є висновки і пропозиції керівникам практики щодо її підготовки, організації та проведення.

На заключному етапі педагогічної практики проводиться підсумкова конференція, яку варто призначити через тиждень після закінчення практики. На ній слід проде-

монструвати кращі звітні матеріали студентів, обговорити актуальні питання організації і проведення педагогічної практики, визначити ступінь професійної готовності студентів до самостійної педагогічно-правової роботи в школі.

За підсумками педагогічної практики складається диференційований залік з педагогічної практики. До заліку допускаються студенти, які повністю виконали програму практики та належним чином оформили звітну документацію.

Складовими загальної оцінки з педпрактики з курсу "Основи правознавства" мають бути такі:

- оцінка роботи студента за характеристикою, що була надана школою;
- оцінка за проведені уроки (визначає вчитель та методист);
- оцінка за виховну роботу;
- оцінка за складання психолого-педагогічної характеристики;
- оцінка якості написання уроків-конспектів;
- оцінка за ведення педагогічного щоденника;
- оцінка організаційно-комунікативних умінь студента;
- оцінка спеціальних умінь і навичок (застосування різних форм і методів роботи, рівень правових знань і т. ін.);
- оцінка ставлення студента до виконання своїх обов'язків;
- оцінка за психолого-педагогічний аналіз діяльності вчителя-правознавця.

Студенти-практиканти мають виробити й прийоми та методи поточного контролю.

Поточний контроль студенти-практиканти можуть здійснювати під час щоденної роботи в школі. Він дасть змогу вчителю визначити, яким чином здійснюється процес опанування нових знань із правознавства, труднощів, які зустрічаються. Формами і методами поточного контролю можуть бути: *спостереження за навчально-пізнаваль-*

ною діяльністю учнів; усне опитування; тестовий контроль; практичний контроль.

Спостереження дає можливість учителю враховувати увагу, старанність учнів, загальний інтерес до пізнавальної діяльності та систематичність і якість підготовки до уроків.

Усне опитування може бути індивідуальним і фронтальним. Велике значення мають правильно сформульовані вчителем запитання.

Тестові контрольні завдання можуть бути прості, складні і змішані. У будь-якому з тестових завдань учитель повинен ретельно розглянути питання оцінювання знань учнів.

Практичний контроль може полягати в пропозиції вчителя вирішити певні правові завдання, які будуються на життєвих ситуаціях, мають якусь проблему і вимагають вирішення з підкріпленням норм права.

Пропонуємо й методичні рекомендації до складання характеристики на студента-практиканта. Зокрема в ній потрібно відобразити виконання індивідуального плану студентом, участь його у загальношкільних заходах, ставлення до своєї майбутньої професії у процесі практики, до доручених обов'язків. Слід відобразити його організаційно-комунікативні вміння.

Варто звернути увагу на правову та методичну підготовленість: наявність професійних правових знань, а також знань про зміст діяльності вчителя; вміння організувати навчальну правову діяльність дітей відповідно до їх віку та конкретних умов; самостійність, ініціативність та творча активність у вирішенні завдань уроку та виховних занять.

Варто відображати й рівень спеціальних психолого-педагогічних навичок роботи з учнями: рівень вирішення професійних завдань у ході педагогічної практики; вміння коректувати та прогнозувати результати педагогічної діяльності; адекватність самооцінки готовності до роботи в школі (ліцеї, коледжі); здібність до педагогічної творчості.

Контрольні завдання та запитання

1. У чому полягають завдання і зміст педагогічної практики в школі?
2. Охарактеризуйте мету та основні вимоги до проведення педагогічної практики в школі.
3. Визначте роль процесу керівництва педагогічною практикою та його обов'язки.

Розділ 16

УЧИТЕЛЬ ПРАВОЗНАВСТВА В СТРУКТУРІ ШКІЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ

Професійна культура спілкування. Взаємовідносини з учнями та їх батьками.

Сім'я, дитина, школа — цьому трикутнику належить важлива роль протягом одинадцяти (дванадцяти) років навчання учня. Саме спілкуванню з дітьми в школі вчитель правознавства мусить приділяти чимало уваги, адже його необхідно здійснювати в різноманітних формах, і за різних обставин. Більше всього вчителю доводиться спілкуватися з дітьми викладаючи предмет. Слід зазначити, що предмет, який викладає вчитель правознавства, виконує важливу виховну функцію і впливає на розвиток правової культури дитини. Для того, щоб зміст кожного уроку завжди запам'ятовувався, вчителю необхідно постійно працювати над якістю викладання, яка має важливе значення не тільки у формуванні зацікавленості до предмета, а й у становленні авторитету, поваги, довіри до вчителя.

Процес оволодіння знаннями та ставлення учнів до вчителя і предмета, який він викладає, мають одну основу — інтерес, зацікавленість. Слід констатувати, що в педаго-

гічному процесі цікаве все те, що виходить за рамки звичайного, норми. Тому для формування інтересу школярів до правознавства можна поради́ти молодому коле́зі найбільше уваги приділяти його змісту та методиці викладання. Предмет буде вивчатися із задоволенням, якщо цікаво будуть подані ідеї, теми, зміст навчання. Тому важливо таким чином будувати процес викладання правознавства, щоб у ньому було якомога більше проблемних ситуацій з незвичайними й оригінальними прикладами, питаннями, завданнями. Процес навчання для учнів стане привабливішим, якщо вчитель частіше буде звертатися у процесі спілкування з дітьми на уроках до дискусійних гіпотез, висвітлювати різноманітні погляди на проблеми. Кожний шкільний урок є передачею інформації (знань), а разом з цим виконує виховну функцію. Саме тому кожен урок може формувати в учнів дисципліну, творчість, ініціативу, самостійність. Для того щоб предмет, який викладається, постійно пробуджував інтерес учнів, бажання його вивчати, необхідно урізноманітнювати форми подання нової інформації на уроках. Потрібно враховувати, що діти не люблять займатися сумними справами. Тому форми уроків варто постійно урізноманітнювати, причому використовувати не лише ті, про які йшлося вище, а й такі, які можна знайти в самому житті, взаємовідносинах людей. Головним є те, щоб урок завжди був творчим, був засобом зацікавленості спілкування учня й учителя. Відомо, що чим більше ініціативи та новацій і менше застарілих однобоких схем в організації спілкування на уроці, тим швидше і краще вчитель зможе виконати своє професійне завдання — навчити правильно й уміло трактувати норми права.

Слід зазначити, що в організації ділового спілкування вчителя з учнями на уроці потрібна оптимальна межа. Важливо, щоб межа між діловим спілкуванням і грою була очевидною, щоб воно не переросло в просту гру, яка не має ніякого навчального навантаження. З метою стимулюван-

ня інтересу учнів до предмета потрібно застосовувати різноманітні ділові ігри, фільми, інноваційні та інтерактивні методи навчання, тобто все те, що привертає увагу учня. Ділова гра залучає учня до невідомої для нього життєвої ситуації й він мусить спробувати себе у незвичній ролі, робити те, що не вміє, вступати в нові несподівані відносини. Учень має подивитися на себе очима інших учасників гри, відчутти їхню підтримку чи осуд.

Культура педагогічного спілкування формується на основі багатьох умов, яких мусить дотримуватися вчитель. На нашу думку, однією з таких умов є те, що вчитель мусить співвідносити зміст, спосіб, характер спілкування з різними психофізіологічними і соціальними особливостями сприйняття і реагування усіх, хто вступає з ним у взаємовідносини — учнів, батьків, колег. Він будує своє спілкування, враховуючи особливості всіх своїх партнерів. Потрібно вміти спілкуватися зі всіма. Причому таким чином, щоб проникати в душевний стан свого співбесідника, зрозуміти стимули та мотиви поведінки, судження, орієнтації, зуміти не лише їх пояснити, але й так побудувати спілкування, щоб їх врахувати, досягаючи адекватного для реалізації поставленої мети реагування. Формування такого рівня спілкування відбувається разом із накопиченням педагогічного та життєвого досвіду. Важливою умовою професійної культури вчителя правознавства є його вміння бути творцем спілкування. Адже від уміння спілкуватися з різними групами учнів, перш за все, залежить успішне вирішення педагогічних завдань.

Учитель мусить розглядати спілкування як багатогранний процес і володіти різними способами його ведення. Всі ці фактори слід розділити на дві великі групи, які тісно між собою пов'язані і залежать одна від іншої. Перша — особистісні, тобто ті, що співвідносяться самою людиною як особистістю. Друга — операціональні, — все те, що характеризує сам процес спілкування: яким чином, за допомогою яких прийомів, засобів досягається контакт з людьми. Слід зазначити, що для того, щоб оволодіти май-

стерністю спілкування, учитель повинен добре знати самого себе. Йому потрібно розвивати власні особистісні якості, особливо ті, від яких залежить безпосередній контакт з іншими людьми. Тільки враховуючи і вдосконалюючи свої особисті якості, вчитель опановує майстерність спілкування.

У спілкуванні вчителя з учнями важливу роль мають його зовнішні параметри, голос. Вчителю слід звертати увагу і на такі дрібниці, як міміка та жести, адже саме з їх допомогою людина може щось або демонструвати, або маскувати. Однак жести, які не властиві конкретному випадку, будуть заважати спілкуванню. Більше того, надмірна жестикуляція ставить у незручне становище вчителя та відволікає увагу учнів від уроку. Тому вчитель завжди мусить передбачати манеру своєї поведінки в класі, на уроці потрібна завжди виваженість.

Культура спілкування базується на психологічних особливостях людини. Вона становить систему емоційно чуттєвих, раціональних, вольових реакцій поведінки. У професійній діяльності вчителя не можна не зважати на розмаїття соціальних факторів, які впливають на людину. Безліч наукових, моральних, естетичних, правових знань, якими володіє людина становить її культуру. Зрозуміло, що кожний учитель у спілкуванні зі своїми учнями повинен не лише орієнтуватися в системі правових моральних, естетичних знань, а й зобов'язаний через предмет який викладає, систематично та якісно доводити ці знання до своїх учнів, комплексно їх виховуючи. Слід зазначити, що чим більше такими знаннями володіє вчитель, тим ефективніше його спілкування, тим більше все це сприяє реалізації педагогічних завдань.

Сучасний учитель має постійно вдосконалювати свою професійну майстерність, а отже, бути в курсі новацій у педагогічній науці, психології, методиці викладання. Саме тому внутрішній світогляд, глибокі й різноманітні спеціальні та педагогічні знання є важливою умовою його професійної культури спілкування.

Нарешті хочеться зазначити, що спілкування вчителя залежить від уміння ефективно використовувати соціально-психологічні механізми професійного спілкування. Найбільш важливими з них є переконання, наслідування, ідентифікація.

Спілкування в педагогічному колективі. На характер спілкування вчителя з учнями та їхніми батьками значно впливає морально-психологічний клімат, що склався в педагогічному колективі. Ділові, товариські відносини вчителя зі своїми колегами, адміністрацією школи допомагають установити нормальні зв'язки всього колективу вчителів з учнями та їх батьками.

Разом з тим, морально-психологічний клімат у кожному педагогічному колективі залежить від керівника й представників самоврядування самого педагогічного колективу, форм і особливостей взаємин у ньому. У цьому сенсі емоційний настрій, активність, діловитість, принциповість членів колективу один до одного є показником сформованого морально-психологічного клімату в шкільному колективі.

Спілкування в педагогічному колективі повинно бути високопрофесійним.

Спілкування вчителя з колегами можна умовно поділити на дві взаємозалежні частини.

Перша — це офіційно-організаційні, або формальні, зв'язки, стосунки між членами педагогічного колективу (педагогічні ради, методичні об'єднання, наради, збори, на яких обговорюються всі виробничі, поточні навчальні й виховні проблеми). Щоденне спілкування вчителів між собою не є для кожного з них безперервним, постійним процесом. Основну частину часу вчитель витрачає на роботу, спілкування безпосередньо з учнями. Проте спілкування з колегами має інтенсивний характер, оскільки залежить від умов конкретної ситуації, адже час від часу в кожного вчителя виникає необхідність відповідного особистого контакту зі своїм колегою для вирішення поточ-

них, перспективних навчальних і виховних завдань: обговорити успішність і поведінку того або іншого учня, порадитися про заходи впливу на нього, виробити єдиний підхід щодо вимог виконання учнями домашніх завдань.

Звичайно формальні зв'язки в педагогічному колективі будуються в основному на чітких відносинах: директор — завідувач навчальної частини — організатор позакласної й позашкільної виховної роботи — класний керівник — учитель-предметник. Професійна діяльність кожного педагога — від директора до вчителя — містить у собі чимало різних обов'язків. Природно, що офіційні форми спілкування обумовлюються кожним членом педагогічного колективу щодо інших залежно від професійного статусу: компетентність, наукова й ділова кваліфікація, виконавська дисципліна, моральна відповідальність, професійна етика педагога у ставленні один одного в учнівському, батьківському й педагогічному колективах. Формальні зв'язки зобов'язують кожного вчителя, незалежно від того, чи займає він якусь посаду, брати активну участь в обговоренні й практичному вирішенні питань, які часто виходять за межі його безпосередніх функціональних обов'язків як учителя-предметника. Відповідальність за навчальну й виховну роботу в школі розподіляється порівну між усім педагогічним колективом, а не тільки між директором або організатором виховної роботи. Поряд з офіційним спілкуванням у кожному педагогічному колективі є й неофіційне, або неформальне, спілкування. Останнє багато в чому залежить від офіційно прийнятого й закріпленого професійного спілкування, хоча й має відносно самостійний характер. Безумовно, неофіційні товариські контакти (спільні туристичні поїздки, чаювання, вечори), співробітництво й взаємодопомога в роботі й по її закінченні формують якісно інший, більш дієздатний для вдосконалювання виховної роботи у школі морально-психологічний клімат колективу — щирі відносини дружби й товариства. І навпаки, недобррозичливі відносини, що виявляються у сварках і конфліктах, як

правило, погіршують настрій, викликають невдоволеність роботою, заважають проведенню єдиної педагогічної лінії у відносинах з учнями. На нашу думку, морально-психологічний клімат у колективі визначається єдністю офіційного та неофіційного спілкування. Добррозичливість, щирість, симпатія відносин у педагогічному колективі переходять й у сферу офіційної структури спілкування вчительського колективу один з одним й учнями. Все це підвищує культуру педагогічної праці, взаємодопомоги, поваги й самоповаги.

Визначимо, що єдність офіційного й неофіційного спілкування в умовах педагогічної діяльності не може бути абсолютною, як не може бути абсолютною єдність формального й неформального у змісті самої педагогічної діяльності вчителів.

У професійній діяльності вчителя є як елементи формального — виконання певних правил, норм, інструкцій, так й елементи неформального — постійний пошук нового, творчість, індивідуальність, імпровізація. У більшості випадків у роботі вчителя ці елементи органічно переходять один в інший і є єдиним цілим. Однак у будь-якому педагогічному колективі завжди є педагоги, які можуть тяжіти у своїй діяльності, спілкуванні або до формального, або до неформального. Звичайно, такий поділ умовний і конкретно-ситуативний. До формального способу діяльності й спілкування в педагогічному колективі в цілому легко пристосуватися, досить лише діяти тільки за інструкціями, наказами, в усьому ними керуватися, не відходячи від сформованих традицій.

У той же час побудова діяльності й спілкування суто на неформальній основі може додавати анархії, зайвих розмов, невизначеності, навіть втрати вимогливості вчителя, позначиться на досягненні єдності дій, послідовності, колективності, волі в реалізації загальнозначущих педагогічних завдань.

Часом багато хто просто не знає, на що звернути їм особливу увагу в розвитку своїх взаємин з колегами і що слід зробити, щоб такі взаємини були корисними, сприяли вдосконаленню педагогічної роботи.

Учитель, звичайно, повинен відчувати з ким він спілкується і, відповідно, вносити корективи до манери свого спілкування. Але, вносячи такі корективи, учитель завжди повинен пам'ятати, що спілкування скрізь і з усіма повинно бути демократичним, діалоговим. Якщо буде дотримуватися ця умова, не треба особливо й перебудовуватися, тому що сам зміст розмови буде змінювати стиль, манеру, способи спілкування.

Удосконалення колективної діяльності, встановлення справді товариських взаємин залежить насамперед від співвідношення особистих і суспільних інтересів. Розмаїття потреб й інтересів кожної людини накладає свій відбиток на характер взаємин людей. Безсумнівно, загальна професійна педагогічна діяльність, як правило, формує й спільність професійних інтересів. Однак, як відомо, крім професійної діяльності, кожна людина реалізує й інші види діяльності, які також формують або, принаймні, можуть формувати відповідні інтереси. У самій професійній діяльності інтереси певним чином можуть змінюватися. Тому головним напрямом роботи з удосконалювання колективної діяльності повинно стати зближення інтересів.

Якщо інтереси колективу збігаються, то спілкування в колективі проходить легко. Якщо ж інтереси діаметрально протилежні, то це, як правило, позначається й на характері спілкування. У більшості випадків воно або неможливе, або зведене до формального (тільки по роботі) спілкування.

Звичайно, на професійні взаємини істотний вплив мають характер і стиль керівництва та стан психологічного, морального клімату. Чим кращий морально-психологічний клімат у колективі, чим вищий його рівень, тим краще, серйозніше, більш відповідальне ставлення до роботи

й до колег спостерігається в кожного його члена. Пасивне ставлення до справ колективу, один до одного, байдужість до роботи можуть бути викликані не тільки тим, що людина займає не своє місце, а й суто зовнішніми умовами організації праці: перевантаженням, дріб'язковістю, надмірним адмініструванням, відсутністю перспектив кар'єрного зростання тощо. Байдужість до роботи в колег зумовлюється й наявністю багатьох невирішених життєвих та побутових проблем.

У педагогічному колективі спілкування обумовлюється й регулюється не тільки потребами й інтересами професійних та інших видів діяльності, а й іншими соціально-психологічними формами зв'язків: настроєм, суспільною думкою, смаками, традиціями тощо. На нашу думку вчитель мусить навчитися керувати своїм настроєм. Учитель не має права йти до школи, класу з поганим настроєм. Треба вміти самому собі піднімати настрій. Найбільш ефективний спосіб створення гарного настрою — налаштуватися самостійно, тобто зусиллям волі змусити себе підбадьоритися, наказати собі поводитись так, начебто у вас все добре. Але якщо самоналаштування не виходить, ви не можете відволіктися, слід вдатися до самоаналізу й з'ясувати, що конкретно в ситуації зіпсувало настрій. Потрібно в цьому поганому, неприємному знайти все-таки щось позитивне. Вас збентежила отримана інформація, але ви втішаєте себе тим, що для вас було все-таки краще довідатися про неї, ніж бути в невіданні. Міркуючи таким чином, ви допоможете уникнути безвиході.

Індивідуальний настрій може бути видозмінено суспільним. У тих колективах, де панує справді товариський мікроклімат, гарні відносини один з одним, колега, що з'явився на роботі пригніченим, з неприємними особистими переживаннями, не залишиться з ними на самоті. Педагогічний колектив завжди допоможе. Взагалі, слід бути дуже уважним до своїх колег. Необережне слово може зіпсувати настрій, самопочуття людини й, звичайно, на-

далі визначити ставлення до вас. Не ховайте посмішку, не робіть стурбованого обличчя, коли ви зустрічаєте колегу, вітайтеся або розмовляєте з ним. Якщо є з чим привітати — обов'язково привітайте, не забудьте про членів родини — розпитаєте про їх здоров'я, успіхи. Все це потім сприятливо позначиться у процесі обговорення ділових питань. Якщо можете зробити який-небудь комплімент, і це доречно в певній ситуації, — не треба соромитися, неодмінно зробіть його, тільки щиро. Адже лестощі завжди помітні й багатьом неприємні. Радимо вам особливо уважно ставитися до колег, якщо вони прийшли з уроку пригнічені. Тут доречно розповісти що-небудь курйозне, який-небудь випадок із вашої практики, відомих вам ситуацій в інших учителів. Головне — запевнити колегу, що все можна виправити, що ніхто не застрахований від подібного. Настрій може бути покращено завдяки досить чіткій скоординованій та спланованій роботі колективу.

В умовах розширення й зміцнення принципів самоврядування педагогічного колективу, взагалі демократизації шкільного життя потрібно, щоб ці принципи були основою відносин у житті колективу. Ці якості необхідно постійно розвивати в собі, інакше важко буде жити в умовах затвердженого життям усюди демократичного стилю спілкування. Насамперед слід шанобливо ставитися до права кожної людини висловлювати свою думку. Такий порядок зміцнює колектив, сприяє налагодженій педагогічній роботі всіх. Головне — вислухати всіх, відповісти кожному. Пліуралізм думок й адекватне їх сприйняття без колізій, конфліктів можливі в кожному педагогічному колективі, якщо істотно, головне, принципове в позиції щодо професійної діяльності всіх його членів збігається.

На характер взаємин, спілкування в учительському колективі великий вплив мають смаки людей. З метою розвитку колективу, вдосконалювання його морально-психологічного клімату завжди варто передбачати й ура-

ховувати динаміку смаків колег, а головне — ставлення до смаків один одного. Кожен повинен знати й розуміти, що протиставлення своїх смаків смакам інших, нав'язування їх — це джерело конфліктів. Інтелігентна, культурна людина ніколи не дозволить собі підкреслити свої смакові амбіції, різко викриваючи чиюсь нерозвиненість смаків. Смаки формуються й розвиваються на основі спільного інтересу спочатку до своєї спеціальної роботи й умілого її виконання, а потім на основі розвитку інтересів і до безпосередньо спільних справ колективу, кожного його члена окремо.

У процесах формального й неформального спілкування членів педагогічного колективу можуть виникати ситуації, які призводять до конфліктів. Звичайно, іноді не можна не враховувати позитивної ролі конфлікту в низці ситуацій. Однак у взаєминах людей він найчастіше має негативні наслідки, а тому необхідно намагатися уникати конфлікту. Будь-який конфлікт, як правило, призводить до певного психічного стану емоційної напруги всього колективу. Конфлікти у педагогічному колективі можуть виникати на основі реальних суперечностей які є у діяльності, але можуть з'явитися й за відсутності суперечностей як результат перекручення окремих думок членів колективу про ті або інші сторони діяльності колективу.

Конфлікти між людьми, що працюють в одній сфері діяльності, ставлять ті самі загальнозначущі цілі й інтереси, не є неминучими й необхідними. Варто також відрізнити конфлікти, викликані об'єктивними обставинами (неправильний розподіл функцій, наприклад), від конфліктів, що виникли на основі суб'єктивних причин, тобто зіткнення мотивів, установок, поглядів людей. При цьому необхідно враховувати, який вид конфліктної ситуації складається у конфліктуючих сторін та інших людей, які прямої участі в цьому конфлікті не беруть, є його сторонніми спостерігачами.

Треба відрізняти конфлікти за їх змістом (ділові й особисті), а також за типом взаємин (конфлікти з адміністрацією або конфлікти з іншими, рівними за статусом, членами колективу). Звичайно, такий поділ досить умовний, оскільки в процесі діяльності ці конфлікти взаємозумовлені й впливають один на одного, а розростаючись втягують практично всіх.

Для створення сприятливих умов педагогічної діяльності необхідні постійний пошук і вироблення способів попередження конфліктів й оптимального їх розв'язання, якщо вони виникають. Конфлікти мають різні форми. Конфлікт може привести й до розв'язання наявних проблем у колективі. Знаючи підґрунтя конфліктів, можна в принципі нейтралізувати джерела їхнього виникнення.

Насамперед необхідно не допускати конфліктів між керівництвом і членами колективу, оскільки саме такого змісту конфлікти найбільш істотно впливають на ділові й особисті взаємини, морально-психологічний клімат педагогічного колективу. Навряд чи можна говорити про професійну культуру педагогів — директора або завідувача навчальної частини, якщо вони, замість того щоб не допустити конфлікту, ще більше його роздмухують, коли використовують усілякі способи переслідувань, дискредитації, зведення рахунків із “недостойними”, на їхню думку, вчителями. Треба по-справжньому ненавидіти “опонента”, так само як і не поважати весь колектив, щоб таємно й наполегливо стежити, коли “негідний” учитель допустить яку-небудь помилку, для того, щоб усіляко перебільшити її. Не важко уявити собі, однак, на що перетвориться таке цькування з боку людини, що володіє адміністративною владою, який “моральний” урок він дасть, як вихователь вихователю.

У будь-якому конфлікті з колективом чи його окремими членами керівник — директор школи повинен насамперед розібратися в собі, у своїй діяльності, способах спілкування. Залежно від особливостей, що викликають такі

конфлікти, керівник повинен відповідним чином проаналізувати, чому його стиль керівництва не підтримують окремі члени колективу або підгрупи, й у кожному конкретному випадку обрати особливий варіант вирішення. Але для цього треба досконало знати сформовані в колективі взаємини (неформальне лідерство, авторитетність, особисту прихильність і нахили, вікові, кваліфікаційні особливості, психологічну сумісність тощо). Щоб таких конфліктів не виникало, керівникові необхідно чітко розмежувати функції, тобто якомога точніше розподілити обов'язки кожного члена колективу й забезпечити їхній гласний контроль. Важливе також і своєчасне обговорення всіма членами колективу всіх його проблем і планів, а в цьому контексті й назріваючих конфліктів.

Серед факторів, що визначають спілкування, морально-психологічний клімат колективу, сферу взаємин керівника й підлеглих, лідерство є дуже важливим. Керівниками в шкільному колективі є не тільки директор, його заступники з навчальної, виховної і господарсько-адміністративної роботи, а й спеціальні колективні виборні або громадські органи. Директор і його заступники — це люди, призначені офіційними повноваженнями планувати, організувати й координувати роботу колективу школи відповідно до його завдань і вимог з боку районних, обласних відділів освіти. З метою успішного керування колективом кожен керівник прагне мати лідерський вплив, що, як відомо, не забезпечується тільки займаною посадою. Посади директора школи, завідувача навчальної частини гарантують їм лише формальне лідерство. Але чи стануть вони справжніми, реальними керівниками — лідерами колективу, цього гарантувати не можна, як не можна гарантувати і того, що хто-небудь із членів колективу буде мати неформальний лідерський вплив.

Ознаками, що свідчать про реальне лідерство в педагогічному колективі, є такі. Справжній керівник-лідер повинен бути авторитетом у всьому. Він має бути кваліфіко-

ваним викладачем і методистом, умілим організатором шкільної навчальної й виховної роботи, розумним і турботливим господарником. Як ніхто інший, він зобов'язаний майстерно володіти культурою педагогічного спілкування: підказати, поради, допомогти своїм заступникам, педагогам, батькам, учням так, щоб ніхто не міг сумніватися в його професійній компетентності як керівника, вихователя, учителя. Він повинен мати гарну офіційну репутацію в учнівському середовищі, педагогічному колективі. Керівник повинен бути суворим, але справедливим, демократичним у спілкуванні, здатним тонко відчувати й не переходити допустимої межі у спілкуванні. Він може пожартувати, посміятися, але повинен уміти покарати й бути вимогливим. Він турботливий, чемний, усе пам'ятає, але не злопам'ятний і не мстивий. Акуратний, але не дріб'язковий. Він той, хто вміє обіцяти й виконувати. Справжній лідер — директор — це вихователь вихователів, людина, що вміє згуртувати і спрямувати колектив, показати приклад, повести за собою.

Стиль керівництва — це сукупність найбільш типових для певного колективу взаємин керівника й підлеглих. Стиль керівництва, як правило, знаходить висвітлення у поведінці керівника, його манері й формах спілкування з людьми. У соціальній психології, як правило, умовно виділяють три стилі керівництва: авторитарний, ліберальний і демократичний. Кожний має певні особливості, доцільність використання прийомів кожного з них визначається конкретною ситуацією, залежить від ділових і особистих властивостей членів колективу та його керівництва.

Педагогічна діяльність досягає свого соціального призначення, коли в процесі навчання й виховання відбувається навчання всіх його учасників. Комплексне рішення проблеми культури спілкування вимагає приведення до гармонійної відповідності сімейне виховання, виховання в шкільних і позашкільних закладах, а також вихован-

ня за допомогою використання засобів масової інформації й комунікації. Центральною фігурою цієї системи є вчитель. Як і раніше, зараз усе вирішує робота вчителя, його особистість. Саме від його знань, умінь, досвіду, професійної майстерності багато в чому залежить соціалізація підростаючого покоління, майбутнє інтелектуального й морального розвитку нашого суспільства.

Відповідальна й творча праця вчителя правознавства — це справді гуманні й демократичні його взаємини зі своїми учнями, їхніми батьками, колегами, які повинні будуватися на непорушних принципах культури педагогічного спілкування зокрема слід:

— виправдовувати щодня й щохвилини довіру всіх тих, з ким маєш справу, кого вчиш і від кого вчишся сам;

— неухильно дотримуватися професійної етики спілкування: у будь-якій ситуації координувати свої дії з колегами;

— бути добре підготовленим до будь-якого діалогу з кожною людиною з будь-яких питань, що входять у коло вашої професійної компетенції;

— знаючи, що педагогічне спілкування вимагає духовної й фізичної витривалості, постійно розвивати в собі ці якості.

Культуру педагогічного спілкування опановують тільки працюючі педагоги, ті що постійно цікавляться, а тому, якщо чогось не вміє — навчайтеся, а чого не знаєте — довідуйтеся, запитуйте, з'ясовуйте, а головне — невпинно вдосконалюйте форми спілкування з людьми, дотримуйтеся таких правил:

— педагогічне спілкування не терпить словоблудства й брехні: слова не повинні розходитися зі справами;

— педагогічне спілкування — це вимогливість до себе й людей, які вас оточують у всьому, що стосується навчання й виховання характеру;

— лаконічність, динамізм спілкування залежать від вашої внутрішньої зібраності: у справах, вчинках, мові;

— у будь-якій ситуації пам'ятайте про честь, чесність і порядність, а головне — про святість справи, якій служите;

— гнів ніколи не повинен затьмарювати розум і душу: тільки терпіння, наполегливість й увага зможуть допомогти вам із честю вирішити поставлені в спілкуванні завдання;

— завжди вмійте підсвідомо оцінювати ступінь свого педагогічного впливу, намагайтеся знаходити єдино правильний вихід зі скрутної, навіть неможливої, ситуації спілкування;

— умійте визнавати й виправляти свої помилки, допущені у спілкуванні;

— майте мужність переглянути свої методи і тактику спілкування, якщо вони не дають результату;

— будьте чуйними у спілкуванні — тобто вдавайтесь у переживання тих, з ким маєте справу;

— будьте відважним у спілкуванні — не губіться й не впадайте у відчай за скрутної ситуації спілкування;

— завжди тверезо оцінюйте дійсність, у тому числі й власні успіхи та поразки спілкування в педагогічному колективі.

Контрольні завдання та запитання

1. У чому полягає суть спілкування учителя у педагогічному колективі? Визначте його особливості.

2. Визначте, яким чином формується професійна культура спілкування вчителя правознавства з учнями та їх батьками.

ПІСЛЯМОВА

Ви закінчили вивчати курс, який, сподіваємося, допоможе вам на першому етапі становлення вчителя правознавства у школі. В СРСР викладання правознавства у школі було нероздільно пов'язане з історичною наукою. Педагогічні навчальні заклади випускали молодих фахівців, які одночасно викладали й історію, і правознавство. Очевидно тому, що радянська шкільна парадигма викладання правознавства була недостатньо розробленою. Зокрема і викладанню правознавства в той час не приділялося достатньої уваги, а вивчалися лише правові основи радянської держави. Однак уже за часів незалежності в Україні зроблено чимало науково обґрунтованих пропозицій щодо зміни застарілої системи викладання правознавства у школі, в 9-му класі. Нові концепції ґрунтуються на системності та безперервності викладання правознавства з 1-го по 12-й класи. Тобто на кожному етапі навчання учнів у школі вони мусять вивчати відповідний правовий курс, оскільки одним із завдань школи є виховання законослухняної дитини, яка отримала гарну правову підготовку і могла її застосовувати в повсякденному житті.

До цього в Україні не було підручника, який би забезпечував вузівську програму методики викладання шкільного курсу “Основи правознавства”, хоча майже кожен педагогічний ВНЗ, який здійснює підготовку таких фахівців, потребує його. Більшість ВНЗ мають свої навчальні посібники з зазначеного предмета. Це правильно з огляду на те, що в кожному регіоні України є своя школа методики викладання правознавства, є свої педагоги-новатори, які використовують передові та новітні форми та методи навчання. Тому потреба в підручнику такого змісту, на нашу думку, була і є нагальною.

Автори відразу хочуть зазначити, що не ставили за мету узагальнити весь передовий досвід викладання правознавства в усіх регіонах України, оскільки фізично цього просто не можливо зробити, до того ж і обсягу підручника для цього не вистачило б. Вважаємо, що кожен новатор повинен самостійно узагальнити свій досвід та представити його на розгляд педагогічної громадськості. Автори відкриті до діалогу та дискусії і раді будуть прийняти кожную пропозицію, яка надійде до провідного педагогічного ВНЗ України — Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова з тією метою, щоб у перспективі значно покращити його зміст.

Мета, яку автори ставили при написанні цього підручника значно скромніша, — забезпечити викладання програмного курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” навчально-методичним посібником, за яким студент — майбутній вчитель правознавства — міг би вивчити основи методики викладання предмета. Автори розуміють, що не підручник чи посібник, а живий педагогічний практичний досвід щоденної праці в школі є запорукою становлення професійного вчителя правознавства.

Тому, якщо у вас після прочитання нашого підручника виникло відчуття, що в ньому йдеться про речі, які давно відомі і, можливо, не так важливі для вашої роботи, не

поспішайте з висновками і не відкладайте у бік книгу. Ми не сумніваємося, що про методику викладання ви знаєте не з розповідей чи прочитаного, а ваш особистий досвід викладання може стати прикладом професіоналізму, стосовно як виховання, так і викладання правознавства. Нам би хотілося запросити до прочитання та вивчення підручника перш за все молодих учителів, допомогти їм нашими методичними порадами, особистим багаторічним досвідом викладання. Адже цей підручник розрахований саме на них і саме їм ми рекомендуємо, яким чином наповнити викладання курсу правознавства в школі професіоналізмом, оптимізмом, вірою в учня й у його можливість ставати з кожним днем кращим і кращим.

Ми також дуже сподіваємося, що цей підручник допоможе вам розібратися в тому, що ви знаєте і чого не знаєте, вибудувати ваші знання в систему і діяти в повсякденній педагогічній діяльності, спираючись на неї. Дуже хочеться, щоб наш підручник спонукав вас до того, щоб подивитися на себе збоку, побачити себе очима учнів, перевірити, чи все вам вдалося або вдається зробити так, щоб ваша методика викладання гармонійно поєднувала високий професіоналізм та культуру спілкування в педагогічному колективі. Нам би хотілося, щоб словами відомого американського психолога Д. Карнегі говорили про вас: “І люди будуть зберігати в пам’яті ваші слова, цінувати їх і повторювати їх через багато років після того, як ви їх уже забудете”.

ПРОГРАМА З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ “ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА”

Вступ

“Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічна дисципліна. “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” — навчальна дисципліна та практика роботи вчителя. Коротка характеристика процесу становлення курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”.

Загальна характеристика курсу. Мета, завдання, особливості курсу. Предмет “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічна наука.

Форми наукових досліджень і участь учителів у їх проведенні.

Зв'язок “Методики викладання шкільного курсу “Основи правознавства” з юридичними та гуманітарними науками.

Програма

Розділ 1. Структура курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” та сучасна система шкільної правничої освіти в Україні

Стан шкільної правничої освіти в Україні до проголошення незалежності та перебудова її в кінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Структура курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”. Шкільні програми з правознавства.

Розділ 2. Форми організації навчання учнів правознавства

Діяльно-практичні та мовні форми навчання правознавства. Шкільні та позашкільні форми вивчення правознавства. Класні та позакласні форми навчання. Ефективність позакласного навчання правознавству. Види позакласної роботи з правознавства. Розробка плану позакласної роботи з правознавства. Факультатив, гурток та учнівське наукове товариство з правознавства, методика створення і роботи.

Позашкільні форми вивчення правознавства. Роль учителя правознавства в структурі позашкільного вивчення предмета.

Розділ 3. Методи навчання

Класифікація методів навчання правознавства. Усний виклад, його функції та види. Методи роботи з друківаними текстами. Підручники з правознавства та методика роботи з ними.

Фронтальна, групова та індивідуальна робота на уроці правознавства. Методика роботи з правовими джерелами та нормативно-правовими актами.

Розділ 4. Етапи навчання учнів у школі правознавства

Правове навчання учнів у початковій школі. Особливості навчання правознавства в неповній середній школі. Правове навчання в повній середній школі.

Розділ 5. Формування у школярів знань, навичок та умінь на уроках правознавства

Поняття розвивального навчання та його роль у процесі викладання правознавства. Прийоми та засоби формування правових знань у школярів. Класифікація умінь. Методика формування навичок та умінь на уроках правознавства.

Розділ 6. Наочність на уроках правознавства

Характеристика та значення наочності на уроках правознавства. Правила застосування та методичні вимоги до наочності. Методика виготовлення наочності.

Розділ 7. Технічні засоби навчання на уроках правознавства

Класифікація технічних засобів навчання. Дидактичні принципи використання технічних засобів навчання на уроці правознавства.

Прийоми застосування технічних засобів навчання на уроках правознавства. Телеурок із правознавства, методика організації та проведення

Розділ 8. Урок правознавства в сучасній школі та методика його проведення

Урок як основна форма навчання учнів правознавству. Місце уроку правознавства в шкільному курсі навчальних дисциплін.

Класифікація уроків правознавства. Типи уроків правознавства. Структура уроку правознавства. Вимоги до сучасного уроку правознавства. Традиційні та нетрадиційні типи уроків. Особливості підготовки, побудови та проведення уроків учителем у середній школі. Уроки, запозичені у ВНЗ (лекція, семінар, урок-практикум, диспут, конференція). Урок-екскурсія. Теоретичні основи уроку в сучасній школі

Розділ 9. Міжпредметні зв'язки на уроках правознавства

Суть та значення проблеми міжпредметних зв'язків. Основні аспекти змісту міжпредметних зв'язків на уроках правознавства. Методичні прийоми та засоби встановлення міжпредметних зв'язків на уроках правознавства

Розділ 10. Правове виховання учнів у процесі навчання

Мета та завдання правового виховання учнів на уроках правознавства. Виховні можливості уроку. Вибір проблеми при вирішенні виховних завдань. Формування правової культури. Виховання активної правової позиції. Методика організації та проведення виховних заходів у школі

Розділ 11. Кабінет правознавства у сучасній школі

Шкільний кабінет правознавства та його роль у навчанні, вихованні та розвитку учнів. Обладнання кабінету та робота з ним. Організація навчального процесу в умовах кабінету

Розділ 12. Навчально-методична база вчителя правознавства

Особистість та професійна компетентність учителя правознавства. Викладання правознавства в сучасній школі як багатогранна, творча діяльність учителя. Характеристика навчально-методичної літератури вчителя правознавства та робота з нею

Розділ 13. Шкільна правнича бібліотека

Роль шкільної правничої бібліотеки в процесі навчання. Методика формування шкільної правничої бібліотеки учителем та роль учителя в процесі формування навчального фонду бібліотеки

Розділ 14. Перевірка та оцінювання знань та умінь учнів

Завдання і зміст перевірки та оцінки результатів навчання. Організація, форми та прийоми перевірки знань учнів на уроках правознавства. Методика створення тестових завдань з правознавства та використання їх під час перевірки знань.

Оцінювання знань і коментування вчителем результатів навчання дітей на уроках правознавства

Розділ 15. Методика проведення педагогічної практики студентів з курсу "Основи правознавства" в школі (ліцеї, коледжі)

Мета та основні вимоги до проведення педагогічної практики. Завдання педагогічної практики. Керівництво педагогічною практикою, обов'язки організаторів. Зміст педагогічної практики в школі

Розділ 16. Учитель правознавства в структурі шкільного педагогічного колективу

Спілкування в педагогічному колективі. Професійна культура спілкування. Взаємовідносини з учнями та їх батьками

**ПОКАЖЧИК КЛЮЧОВИХ ТЕРМІНІВ
І ПОНЯТЬ**

- Вивчення передового досвіду викладання правознавства 12
- Вимоги до проведення уроків 117
- Гурток та учнівське наукове товариство з правознавства 41, 43
- Експеримент 14
- Завдання педагогічної практики 241
- Завдання правового виховання 164
- Зміст педагогічної практики в школі 243
- Інформаційні технології навчання 94
- Класні та позакласні форми навчання 37, 38
- Конкретна та абстрактна наочність 103
- Культура педагогічного спілкування 257
- Мета правового виховання 163
- Методи виховання 164
  - правова свідомість 169
  - правові почуття 172
  - правомірна поведінка 174

- Методи навчання 51
  - дослідницький 57
  - метод проблемного викладу матеріалу 56
  - методи активного навчання 62
  - пояснювально-ілюстративний 55
  - репродуктивний 55
  - частково-пошуковий або евристичний 58—59
- Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічна навчальна дисципліна 7, 8
- Методика роботи з правовими джерелами та нормативно-правовими актами 76
- Міжпредметні зв'язки 148
- Моральні якості вчителя правознавства 215
- Мультимедійні технології 95
- Навчальна програма 29
- Педагогічна діяльність учителя 211
- Педагогічна практика 239
- Педагогічна техніка 213
- Перевірка знань учнів 230
- Позашкільна робота з правознавства 48
- Правове виховання 161
- Правове навчання в основній школі 81
- Правове навчання в старшій школі 82
- Правове навчання учнів у початковій школі 80
- Правове поняття 84
- Спілкування в педагогічному колективі 261
- Способи роботи з підручником 73
- Спостереження 12
- Структура курсу 15
- Структура підручника 70
- Структура юридичної освіти 22
- Телеурок (кіноурок) 113
- Типи уроків 119
  - нетрадиційні уроки 124, 126
  - правове інсценування 140

- рольова гра 132
- урок-семінар 131
- шкільна лекція 127
- Урок 115
- Факультатив із правознавства 38, 39
- Форми наукових досліджень учителів 12
- Фронтальна, групова та індивідуальна робота 77
- Функції підручника 69
- Шкільна програма
- Шкільний кабінет правознавства 208
- Шкільні та позашкільні форми вивчення правознавства 37

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Андерсон Дж.* Когнитивная психология. — СПб.: Питер, 2002.
2. *Доблаев Л.* Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания. — М.: Педагогика, 1982.
3. Конституція України. — К., 1997.
4. *Козир М.К., Шость Н.В. та ін.* Енциклопедія сучасного права неповнолітніх. — К.: Рідна мова, 1997.
5. Конституція України і Основи правознавства в школі: Книга для вчителя / І.Б. Усенко, С.В. Бобровник, В.І. Ваксман та ін. — К.: Укр. центр правничих студій, 1999.
6. *Нагодченко О.В., Чумак П.О.* Основи правознавства: Навч. посіб. — Д.: Арт-Прес, 2000.
7. *Наровлянський О.Д.* Дидактичні матеріали з основ правознавства: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 1999.
8. Педагогическая психология: от теории к практике: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 2002.
9. *Халперн Д.* Психология критического мышления. — СПб.: Питер, 2000.

Використана література

10. *Фіцула М.М.* Правове виховання учнів: Навч.-метод. посіб. / Ін-т змісту і методів навчання. — К., 1997.
11. *Білик Л.* Діяльнісний підхід до професійної підготовки особистості студента // Рідна школа. — 2004. — № 1. — С. 55—57.
12. *Вакулук В., Семенова Н.* Мультимедийные технологии в учебном процессе // Высшее образование в России. — 2004. — № 2. — С. 101—105.
13. *Воробьева Е.В.* Информационное сопровождение учебно-воспитательного процесса подготовки специалиста-лидера // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Л. Товажнянського та О.Г. Романовського. — Х., 2004. — Вип. 6 (10). — С. 211—216.
14. *Головченко В.* Особливості формування правової культури молоді // Право України. — 2004. — № 10. — С. 120—123.
15. *Андрусин Б.І., Гуз А.М.* Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”: Курс лекцій. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. — 162 с.
16. Ефективність і нові форми діагностики рівня підготовки фахівців ВНЗ: Матеріали наук.-метод. конф. / Укр. коопспілка, Львів. комерц. акад. — Л., 2004. — С. 239.
17. *Жижко Т.* Інтенсифікація професійної підготовки студентів і системний підхід // Вища освіта України. — 2004. — № 1. — С. 92—96.
18. *Жовта І.* Українські вищі навчальні заклади впроваджують кредитно-модульну систему підготовки студентів: (За матеріалами семінару) // Освіта України. — 2004. — № 7. — 27 січня. — С. 5—6.
19. *Дичківська І.М.* Інноваційні педагогічні технології: Навч. посіб. — К.: Академвидав, 2004. — 352 с.
20. *Журавка О.* Взаємозв'язок релігії і права та духовні засади викладання юридичних дисциплін // Підприємство, господарство і право. — К.: Ін Юре, 2004. — № 4. — С. 5—6.

21. Журавський В., Копиленко О. Юридична освіта в Україні: сучасний стан та напрями вдосконалення // Право України. — 2004. — № 11. — С. 3—7.

22. Мещерякова Н.В. Информационные технологии обучения // Инновационные технологии организации обучения в техническом ВУЗе: на пути к новому качеству обучения: Тез. докл. междунар. науч.-метод. конф. — Пенза, 2004. — Ч. 2. — С. 191—192.

23. Сердюк Л. Реалізація педагогічної майстерності через потенціал інформаційних технологій // Освіта: технікуми, коледжі: Навч.-метод. журн. — 2004. — № 1. — С. 28—29.

24. Тамарская Н. Конкурентноспособность будущего педагога // Высшее образование в России. — 2004. — № 3. — С. 142—150.

25. Юридическая педагогика: Учебник / Под ред. В.Я. Кикотя, А.М. Столяренко; Моск. ун-т МВД России. — М.: ЮНИТИ — ДАНА: Закон и право, 2004. — 895 с.

26. Богданова І.М. Професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів на основі застосування інноваційних технологій: Дис... д-ра пед. наук; 13.00.04: теорія та методика проф. освіти. — О., 2003. — С. 440.

27. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи: Метод. посіб. для студ. магістратури / Наук.-метод. центр вищої освіти, Житомир. держ. пед. ун-т ім. І. Франка. — Житомир, 2003. — С. 232.

28. Інноваційні методики юридичної освіти: поняття, зміст та практика застосування: Тези Всеукр. наук.-практ. конф. (29 листопада 2003 р., Київ) / Нац. ун-т "КМА", Американська асоціація адвокатів, Правова ініціатива у Центральній та Східній Європі (АВА/СЕЕЛІ). — К., 2003. — С. 47.

29. Лузіна М.О., Возна А.М. Інноваційні процеси в освіті: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Нац. банк України, Львів. банківський ін-т. — Л.: ЛБІ НБУ, 2003. — С. 103.

30. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики / За ред. В. Андрущенко. — К.: К.І.С., 2003. — С. 296.

31. Волковська Т.І. Систематизація педагогічних інновацій: (Моніторинг як експертна система) // Рідна шк. — 2002. — № 11. — С. 46—47.

32. Методика викладання у вищому навчальному закладі: Метод. вказівки до вивчення дисципліни для магістрів усіх спеціальностей / Нац. ун-т. харчових технологій; Укл.: І.В. Нікітіна. — К.: НУХТ, 2002. — С. 11.

33. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. — М.: Просвещение, 1990. — 141 с.

34. Активные методы в подготовке учителя / Сост. Л.И. Закотнова и др. — Омск, 1985. — 23 с.

35. Активные методы обучения в вузе / Отв. ред. В.И. Гроздева. — Брежнев, 1983. — 167 с.

36. Алексюк А.И. Общие методы обучения в школе. — К.: Рад. шк., 1973. — 264 с.

37. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. — М.: Просвещение, 1985. — 208 с.

38. Балаев А.А. Активные методы обучения. — М.: Профиздат, 1986. — 95 с.

39. Корнієнко С.М., Кодлюк Я.П. Батьківські збори у початкових класах: Навч.-метод. посіб. — Т., 1995. — С. 64.

40. Корнієнко С.М. Родинні виховні заходи у початкових класах: Навч.-метод. посіб. — Т.: Підручники і посібники, 1996. — 80 с.

41. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання (навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів). — Х., 1997. — 338 с.

42. Кулюткин Ю.Н. Творческое мышление в профессиональной деятельности учителя // Вопр. психологии. — 1986. — № 2.

43. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. завед. / Под ред. И.А. Зязюна. — М.: Просвещение, 1989. — 302 с.
44. Практикум з педагогіки: Метод. посіб. / І.Д. Зверева, Л.Г. Коваль. — К.: ІЗМН, 1996. — 124 с.
45. Проблемы методов обучения в современной общеобразовательной школе / Под ред. Ю.К. Бабанского и др. — М.: Педагогика, 1990. — 224 с.
46. 500 запитань і відповідей допитливим / Авт.-упоряд. Г.Я. Фомичов. — К.: Будівельник, 1995. — Вип. 1. — 112 с.
47. *Тайчинов М.Г.* Воспитание и самовоспитание школьников: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1982. — 160 с.
48. *Щукина Г.И.* Роль деятельности в учебном процессе. — М.: Просвещение, 1986. — 144 с.
49. *Ветров Ю., Глухов И.* Информационные технологии в образовательном пространстве технического университета // Высшее образование в России. — 2004. — № 3. — С. 71—75.
50. *Антонечко Н.* Проблема дифференціованого навчання студентів на сучасному етапі // Нова педагогічна думка. — 2001. — № 4. — С. 18—20.
51. *Студеникин М.* Методика преподавания истории в школе. — М., 2000. — 240 с.
52. *Пометун О., Пироженко Л.* Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. — К., 2003.
53. *Акатьев А.П.* Механизм активизации научно-исследовательской работы студентов / А.П. Акатьев, А.И. Момот, А.Я. Савельев; М-во образования и науки Рос. Федерации, Науч.-исслед. ин-т высш. образования. — М., 2005. — 40 с.
54. *Ареф'єв В.Г.* Педагогічна практика в школі: Навч.-метод. посіб. для студ. ф-ту фіз. виховання / В.Г. Ареф'єв, В.І. Куриш, М.В. Молнар; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. — 104 с.
55. Внутрешкольное управление / Сост. Т.Е. Заводова. — Минск: ИООО “Красико-Принт”, 2005. — 125 с. — (Деятельность классного руководителя).

56. Высшая и средняя профессиональная школа в России и за рубежом: Библиогр. указ. — Вып. 1 / М-во образования и науки Рос. Федерации; Науч.-исслед. ин-т высш. образования; Сост.: А.С. Житенко. — М., 2005. — 27 с.
57. *Зуев В.М.* Болонский процесс и проблемы высшего экономического образования / В.М. Зуев; М-во образования и науки Рос. Федерации; Науч.-исслед. ин-т высш. образования. — М., 2005. — 55 с.
58. Інтерактивні уроки з історії України. 8 клас / Л.Г. Фурман, О.Ф. Полупан, І.О. Андросчук та ін. — Х.: Вид. група “Основа”, 2005. — 109 с.
59. *Каминская М.В.* Освоение учителем деятельности в дидактической системе Д.Б. Эльконина — В.В. Давыдова: (Обучающие занятия эксперта консультанта: практик. психолога шк. с учителями) / Вып. ред. И.С. Ретюнских. — М.: Про-Пресс, 2005. — 45 с.
60. *Кузнецова О.А.* Педагогічні умови формування моральних норм поведінки молодших школярів: Монографія / Миколаїв. держ. ун-т ім. Сухомлинського. — Миколаїв: ІЛІОН, 2004. — 153 с.
61. *Ломтева Е.В.* Принципы современного менеджмента в управлении профшколой / Науч. ред. А.Т. Глазунов; Акад. проф. образования. — М.: Изд. центр НОУ ИСОМ, 2005. — 46 с.
62. *Масликова Г.В.* Моніторингова система освітнього менеджменту. — Х.: Вид. група “Основа”, 2005. — 139 с.
63. *Митина Л.М.* Психология развития и здоровья педагога: выбор стратегии профессиональной жизнедеятельности. — Ч. 1 / Вып. ред. И.С. Ретюнских. — М.: Про-Пресс, 2005. — 76 с.
64. Новые педагогические исследования: Исследования ИРПО. Научные сообщения из регионов / Редкол.: И.П. Смирнов, В.А. Малышева, А.Т. Глазунов и др.; Акад. проф. образования. — М.: ИСОМ, 2005. — 122 с.
65. Організація спортивно-оздоровчої діяльності студентів у вищому навчальному закладі (на прикладі Хмельницького національного університету): Метод. рек. /

Хмельниц. нац. ун-т; В.Б. Базильчук, О.М. Жданова. — Хмельницький: ХНУ, 2004. — 33 с.

66. Організація та методика проведення науково-педагогічних досліджень студентами вищих навчальних закладів: Посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М.І. Соловей, Є.С. Спіцин, К.К. Потапенко, З.М. Шалік. — К.: Ленвіт, 2004. — 143 с.

67. *Осмоловская И.М.* Дидактические проблемы в управленческой деятельности директора школы / Отв. ред. М.А. Ушакова. — М.: Сентябрь, 2005. — 175 с.

68. Проблеми і перспективи розвитку середньої освіти в Україні / Ін-т упр. сусп. змінами, Ін-т європ. дослідж. Нац. акад. наук; О.В. Коловіцкова, Ю.В. Луковенко, В.А. Нікітін та ін. — К.: Видавн. дім А.С.С., 2004. — 63 с.

69. Програма та науково-методичні рекомендації для проведення педагогічної практики / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова; Уклад.: Л. Вовк, Г. Панченко, О. Падалка та ін. — К., 2004. — 77 с.

70. *Родигіна І.В.* Компетентнісно орієнтований підхід до навчання. — Х.: Вид. група "Основа", 2005. — 94 с.

71. *Савельев А.Я.* Модель формирования специалиста с высшим образованием на современном этапе / А.Я. Савельев, Л.Г. Семушина, В.С. Кагерманьян; М-во образования и науки Рос. Федерации, Науч.-исслед. ин-т высш. образования. — М., 2005. — 72 с.

72. *Сбруева А.А.* Порівняльна педагогіка: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. освіти. — 2-ге вид., стер. — Суми: Університет. кн., 2005. — 319 с.

73. *Селевко, Г.К.* Традиционная педагогическая технология и ее гуманистическая модернизация. — М.: НИИ школьных технологий, 2005. — 143 с.

74. *Сележан Й.Ю.* Основи національного виховання: (Українознавство: ритуально-міфологічна культура українців): Хрестоматія. — Чернівці: Книги-XXI, 2005. — 271 с.

75. Система зачетных единиц и организационно-экономические аспекты модернизации высшего образования / Б.А. Сазонов; М-во образования и науки Рос. Федерации,

Науч.-исслед. ин-т высш. образования. — М.: НИИВО, 2005. — 95 с.

76. Современные образовательные инновации: (пред-профильная подготовка) / Т. Г. Новикова. — М.: ГОУДОД ФЦРСДОД, 2005. — 64 с.

77. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І.Д. Зверевої, Г.М. Лактіонової; Луган. держ. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка, Християн. дит. фонд. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Центр навч. л-ри, 2004. — 254 с.

78. Управление внеучебной воспитательной деятельностью / В.С. Кагерманьян, Н.И. Кучер, А.В. Пономарев, А.В. Маркова; М-во образования и науки Рос. Федерации, Науч.-исслед. ин-т высш. образования. — М., 2005. — 64 с.

79. *Шарко В.Д.* Андрагогічний підхід до організації навчання вчителів у системі післядипломної освіти: Метод. посіб. для організаторів, викл., працівників системи післядиплом. освіти. — Херсон: Олді-плюс, 2003. — 94 с.

80. *Чаплицін О.К.* Творчий потенціал людини: від становлення до реалізації: (соціально-філософський аналіз): Монографія. — Х.: Основа, 1999. — 277 с.

81. *Жуков С.А., Сторубльов О.І., Бесєдіна Л.М.* Моделі діяльності викладача: Метод. рек. для викладачів ВНЗ. — К., 2003.

82. *Лукін В.Є.* Нові інформаційні технології навчання як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів: Зб. наук. пр.: У 2 ч. — К.; Вінниця, 2004. — Ч. 2. — С. 394—397.

83. Педагогіка: Учеб. пособие / В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. — М., 2002.

84. Інноваційні технології у вищій юридичній освіті: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (25—28 травня 2005 року, Київ) / Відп. ред. Н.В. Артикула. — К.: Стилос, 2005. — 472 с.

85. *Шемшученко Ю.С.* Юридична наука і освіта на Україні. — К., 1992. — 304 с.
86. *Шемшученко Ю.С.* Правова освіта молоді як фактор українського державотворення // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наук. праці та матеріали конференції. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 44—45;
87. *Шемшученко Ю.С.* Юридична освіта та наука в Україні // Вибране. — К., 2005. — С. 10—62.
88. *Сущенко В.* Проблемні питання реформування правничої освіти в Україні в контексті Волонського процесу // Вища шк. — 2005. — № 5 — С. 21—25.
89. *Савченко С.* Правова освіта молоді: сучасний стан та шляхи вдосконалення // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наук. праці та матеріали конф. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 661—665.
90. *Мурашин Г.О.* Шляхи вдосконалення правової освіти молоді в Україні // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наук. праці та матеріали конф. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 674—676.
91. *Андрусишин Б.І.* Підготовка викладачів правознавства — на рівень сучасних вимог // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наук. праці та матеріали конф. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 692—694.
92. *Андрусишин Б.І.* Підготовка правознавчих кадрів для освітньої галузі // Юридичні читання молодих учених: Зб. матеріалів Всеукр. наук. конференції 23—24 квітня 2004 р. — К., 2004. — С. 3—13.
93. *Андрусишин Б.І.* Кадри для освітньої галузі: проблеми підготовки // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. — Сер. 18. Економіка і право. — 2005. — Вип. 2. — С. 96—105.
94. *Андрусишин Б.І., Гуз А.М.* Формування педагогічної майстерності викладача юридичної психології // Акту-

- альні проблеми юридичної психології: Тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конференції (Київ, 29—30 вересня 2006 р.). — К.: Вид-во Київ. нац. ун-ту внутр. справ, 2006. — С. 59—62.
95. *Андрусишин Б.І., Гуз А.М.* Форми позакласної роботи з правознавства в сучасній школі // Інноваційні технології у вищій юридичній освіті: Матеріали Міжнар. наук.-метод. конф. 25—28 травня 2005 р. — К., 2005. — 471 с.
96. *Андрусишин Б.І., Гуз А.М.* Форми наукових досліджень і участь учителів правознавства в їх проведенні // Другі юридичні читання: Зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. 18 травня 2005 р. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. — С. 692—693.
97. *Андрусишин Б.І., Гуз А.М.* Методика організації позакласної роботи з правознавства в сучасній школі // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. — Серія 18. Економіка і право. — 2005. — Вип. 3. — С. 143—150.
98. *Маруцак А.І., Гуз А.М.* Шкільний підручник з основ правознавства та методика роботи з ним // Другі юридичні читання: Зб. матеріалів всеукр. наук. конф. 18 травня 2005 року. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. — С. 685—688.
99. *Ткачова Н.А.* Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-педагогічної освіти: Монографія. — К., 1998. — 350 с.
100. *Ткачова Н.А.* Правова освіта і її роль у формуванні свідомості, вихованні духовності молоді. Наука і сучасність: Зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. — К., 1999. — Ч. 3. — 193 с.
101. *Даниленко Л.І.* Теоретико-методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. — К., 2005. — 478 с.
102. *Солодка А.К.* Поликультурное воспитание старшеклассников в процессе изучения гуманитарных предметов: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. — К., 2005. — 225 с.

103. *Дубина Л.Г.* Використання засобів театральної педагогіки для підготовки учителів початкових класів: Дис. ... канд. пед. наук. — К., 2005.

104. *Сльникова О.В.* Управління впровадженням інтерактивних освітніх технологій у навчальний процес загальноосвітнього навчального закладу: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — К., 2005. — 20 с.

105. *Коновалова В.Б.* Педагогічні умови успішності професійної діяльності викладача вищого навчального закладу: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. — Вінниця, 2005. — 20 с.

106. *Лісова Н.І.* Розвиток психолого-педагогічної компетентності молодих учителів у системі післядипломної освіти: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. — К., 2005. — 20 с.

107. *Малихіна В.М.* Організаційно-методичне забезпечення управління інноваційною діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів в умовах великого міста: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — К., 2005. — 22 с.

108. *Антошкіна Л.І.* Науково-методичні основи державного регулювання вищої освіти: Автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.02.03. — Наук.-досл. екон. ін-т Міністерства економіки України. — К., 2006. — 34 с.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Конституційне державне право України

1. Зібрання законодавства України. — Т. 6. — Лютий — червень 1993 / За ред. В.В. Медведчука та ін. — К.: Ін Юре, 2000. — 1000 с.

2. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 304 с.

3. Конституція України та її офіційне тлумачення в Рішеннях Конституційного Суду України: Станом на 1 лютого 2001 р. — Х.: Арсіс Лтд, 2001. — 128 с.

4. *Кравченко В.В., Пітцик М.В.* Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні. — К.: Арарат-Центр, 2001. — 176 с.

5. *Кушніренко О.Г., Слінько Т.М.* Права і свободи людини та громадянина. — Х.: Факт, 2001. — 440 с.

6. Проблеми малих міст України: розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 27—28 травня 2000 р., м. Золочів — Львів. — Л.: Державність, 2000. — 228 с.

7. *Тодыка Ю.Н.* Конституція України: проблеми теорії і практики. — Х.: Факт, 2000. — 608 с.

8. Конституції зарубіжних держав: Великобританія. Франція. Німеччина. Італія. Європейський Союз. США. Японія. Індія: Учеб. посібник / В.В. Маклаков (сост., пер., вступ. ст.). — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — XXIV. — 581 с.

Адміністративне право

1. Актуальні проблеми державного управління: Наук. зб. — О.: ОФ УАДУ, 2000. — 340 с.

2. Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президенті України. — Вип. 1: Державне управління та місцеве самоврядування. — Х.: УАДУХФ, 2001. — Ч. 1. — 130 с.; Ч. 2. — 90 с.; Ч. 3. — 116 с.; Ч. 4. — 64 с.; Ч. 5. — 100 с.; Ч. 6. — 56 с.

3. Зміни та доповнення до Кодексу про адміністративні правопорушення, прийняті Верховною Радою України 16 липня 1999 р. та у період з 2 вересня 1999 р. по 1 лютого 2001 р. — К.: Україна, 2001. — 31 с.

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення з постатейними матеріалами: Станом на 1 січня 2001 р. / За ред. Е.Ф. Демського. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 1088 с.

5. *Малиновський В.Я.* Державне управління: Навч. посіб. — Луцьк: Вежа, 2000. — 558 с.

6. *Пикулькин А.В.* Система государственного управления: Учебник. — М.: ЮНИТИ, 2000. — 399 с.

7. *Авер'янов В.Б., Андрійко О.Ф., Битяк Ю.П., Голосніченко І., Ківалов С.В.* Адміністративне право України: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл.: У 2 т. / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; В.Б. Авер'янов (голова ред. кол.) — К.: Юрид. думка, 2004. — Т. 1: Загальна частина. — 583 с.; Т. 2: Особлива частина. — 624 с.

Фінансове право

1. *Кучерявенко Н.П.* Основы налогового права: Учеб. пособие. — Х.: Легас, 2001. — 304 с.

2. *Миргородский Д.Ю., Спичак А.В.* Налогообложение адвокатов и частных нотариусов в Украине. — Днепропетровск: Изд. дом "Владимир Дудник", 2001. — 236 с.

3. *Антошкіна В.К., Сирота А.І.* Фінансове право: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — Донецьк: Юго-Восток, 2005. — 367 с.

Господарське право

1. Збірник систематизованого законодавства для суб'єктів підприємництва, які здійснюють діяльність на ринках України / Укл.: В.Й. Дон, О.Г. Назаренко. — Запоріжжя: Запоріжжя, 2001. — 493 с.

2. *Онищенко Т.* Предпринимательская деятельность без создания юридического лица. — Харьков: Фактор, 2000. — 376 с.

3. *Багай Н.О., Бондар Л.О., Гуревський В.К., Луначенко А.В., Пащенко О.М.* Аграрне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Одеський юрид. ін-т Нац. ун-ту внутр. справ; О.О. Погрібний (ред.). — К.: Істина, 2005. — 448 с.

4. *Андрейцев В.І.* Земельне право і законодавство суверенної України: Актуальні проблеми практичної теорії / Київ. Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Юрид. фак., Євразійська асоціація правничих шкіл та правників, Центр правничої допомоги та досліджень. — К.: Знання, 2005. — 446 с.

Цивільне, торговельне право України

1. Авторське право на літературні та художні твори в Україні: Тематична добірка. — К.: Кн. палата України, 2000. — 112 с.

2. Антимонопольне законодавство України // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2001. — № 1. — 414 с.

3. *Вінник О.М.* Інвестиційне право: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2001. — 264 с.
4. Господарське право: Практикум / За ред. В.С. Щербини. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 320 с.
5. Збірник законодавства з підприємницького права України: Зб. нормат. актів станом на 1 серпня 2000 року. — К.: Атіка, 2000. — 1152 с.
6. Збірник типових договорів з можливістю копіювання. — К.: Сплاین, 1999. — 68 с.
7. Інвестиційне право: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2001. — 264 с.
8. *Кибенко Е.Р.* Корпоративное право Украины: Учеб. пособие. — Харьков: Эспада, 2001. — 288 с.
9. Орендні відносини в Україні // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2001. — № 2. — 398 с.
10. Правове регулювання на фондовому ринку України. — К.: Агенція фондового ринку, 2000. — 378 с.
11. Актуальні аспекти захисту прав студентства: Освітні семінари для студ.: Інформ. посіб. для молоді. — К., 2005. — 60 с.
12. *Харитонов Є.О.* Вступ до цивільного права України: Навч. посіб. — К.: Істина, 2006. — 288 с.
13. *Заїка Ю.О.* Спадкове право України: Навч. посіб. — К.: Істина, 2006. — 216 с.
14. *Доліненко Л.О., Доліненко В.О., Сарновська С.О.* Цивільне право України: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. — К.: Кондор, 2006. — 356 с.

Сімейне право

1. Законодавство про шлюб та сім'ю України: Зб. документів. — К.: Сплاین, 2000. — 72 с.

Кримінальне право України

1. *Джужа О.М. та ін.* Криминологія: Спеціалізований курс лекцій зі схемами: Навч. посіб. / О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв, В.В. Василевич. — К.: Атіка, 2001. — 368 с.

2. *Дудоров О.О. та ін.* Злочини у сфері підприємництва / О.О. Дудоров, М.Т. Мельник, М.І. Хавронюк. — К.: Атіка, 2001. — 608 с.
3. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі: Метод. рек. — Луцьк: Вежа, 2000. — 55 с.
4. Кримінальний кодекс України з постатейними матеріалами: Станом на 1 вересня 2000 р.: У 2 кн. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — Кн. 1. — 784 с.; Кн. 2. — 752 с.
5. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Постанови Пленуму Верховного Суду України із загальних питань судової діяльності та в кримінальних справах: Станом на 1 січня 2001 р. / За ред. В.Т. Малярєнка. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 800 с.
6. Кримінально-виконавче право України: Навч. посіб. — Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2000. — 165 с.
7. *Бабий А.П., Гончар Т.А., Загика А.В., Кармазин Ю.А., Кучанский С.Н.* Уголовный кодекс Украины: Науч.-практ. комментарий / Е.Л. Стрельцов (отв. ред.). — 3-е изд., перераб. и доп. — Харьков: Одиссей, 2005. — 864 с.
8. *Бажанов М.І., Баулін Ю.В., Борисов В.І., Гавриш С.Б., Кривоченко Л.М.* Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / МОН України; М.І. Бажанов (ред.). — 2-ге вид., перероб. та доп. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — 480 с.
9. *Ажанов М.І., Баулін Ю.В., Борисов В.І., Гавриш С.Б., Дорош Л.В.* Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / МОН України; М.І. Бажанов (ред.). — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — 544 с.
10. *Александров Ю.В., Антипов В.І., Володько М.В., Дудоров О.О., Климченко В.А.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Нац. акад. внутр. справ України, Київ. міжнар. ун-т, Київ. юрид. ін-т МВС України / За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. — 3-те вид., перероб. та доп. — К.: Юридична думка, 2004. — 352 с.
11. *Александров Ю.В., Клименко В.А.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студ. вищих

навч. закл. / Міжрегіон. акад. управління персоналом. — К.: МАУП, 2004. — 327 с.

Виправно-трудове право

1. Виправно-трудовий кодекс України: Наук.-практ. коментар / За ред. В.І. Шакуна. — К.: НАВСУ: Правові джерела, 2000. — 335 с.

Цивільно-процесуальне право

1. Зміни та доповнення до цивільного процесуального кодексу України, прийняті Верховною Радою України у період з 2 вересня 1997 р. по 1 лютого 2001 р. — К.: Україна, 2001.

2. *Тертышников В.И.* Гражданский процесс: Курс лекций. — Харьков: Консум, 2001. — 240 с.

Кримінально-процесуальне право України

1. Руководство по расследованию преступлений: Науч.-практ. пособие. — Х.: Консум, 2001. — 608 с.

2. Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів України: Наук. вид. / За ред. В.Л. Регульського. — Л.: Вид-во Ін-ту внутр. справ при НАВС України, 2000. — 327 с.

3. *Тертышник В.М.* Научно-практический комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Украины. — 3-е изд., доп. и перераб. — К.: А.С.К., 2001. — 708 с.

Судова система України

1. *Кройтор В.А.* Защита прав и интересов в суде. Комментарии, образцы заявлений в суд, нормативные акты: Науч.-практ. пособие. — Харьков: Эспада, 2000. — 448 с.

2. Рішення Верховного Суду України: Щорічник / За ред. В.Ф. Бойка. — К.: Вид-во Верховного Суду України, 2000. — 160 с.

Галузі знань, що межують з юриспруденцією, арбітраж, нотаріат

1. Зміни та доповнення до Арбітражного процесуального кодексу України, прийняті Верховною Радою України у період з 2 вересня 1997 р. по 1 лютого 2001 р. — К.: Україна, 2001. — 7 с.

Міжнародне право

1. *Белоглавек О.* Міжнародне контрактне право. — К.: Таксон, 2000. — 270 с.

2. *Буроменский М.* Обращение в Европейский Суд по правам человека: Практика Суда и особенности украинского законодательства. — Харьков: Фолио, 2000. — 32 с.

3. *Буроменський М.* Звернення до Європейського Суду з прав людини: Практика Суду і особливості українського законодавства. — Х.: Фолио, 2000. — 32 с.

4. *Гуцуляк В.Н.* Морское право: Учеб. пособие. — М.: РосКонсульт, 2000. — 368 с.

5. Права людини в системі взаємовідносин “Лікар — пацієнт” у відкритому суспільстві. — К.: Медицина України, 2000. — 268 с.

Навчальне видання

Серія "Вища освіта ХХІ століття"

*АНДРУСИШИН Богдан Іванович,
ГУЗ Анатолій Михайлович*

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ "ОСНОВИ ПРАВознавства"

Підручник

Підп. до друку 07.08.2007. Формат 84×108 1/32.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 15,96. Обл.-вид. арк. 15,75. Зам. № 8-82.

Видавництво "Знання"

01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua

http://www.znannia.com.ua

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика”,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Стрілецька, 13, маг. "Абзац", тел. (044) 581-15-68;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. "Знання", тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, просп. Московський, 6, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (044) 464-49-70;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. "Кобзар", тел. (0432) 61-77-44;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 7, маг. "Світ книжок", тел. (0562) 33-77-85;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, "Будинок книги", тел. (062) 343-89-00;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. "Знання", тел. (0412) 47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. "Спеціальна книга", тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. "Книжковий світ", тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. "Букініст", тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Радянська, 58, маг. "Глобус-книга", тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (0332) 77-00-46;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. "Ноти", тел. (0322) 61-19-64;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. "Українська книгарня", тел. (0322) 72-16-30;
- м. Миколаїв, просп. Леніна, 122, маг. "Кобзар", тел. (0512) 55-20-51;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. "Будинок книги", тел. (0482) 32-17-97;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 27, маг. "Дім книги", тел. (048) 728-40-13;
- м. Полтава, вул. Шевченка, 29, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (0532) 61-26-76;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. "Слово", тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Й. Сліпого, 1, маг. "Дім книги", тел. (0352) 43-03-71;
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 14, маг. "Книжкова хата", тел. (0352) 52-24-33;
- м. Ужгород, пл. Корятовича, 1, маг. "Кобзар", тел. (03122) 3-35-16;
- м. Харків, вул. Пушкінська, 74, маг. "Лексика", тел. (057) 717-60-16;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Books", тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. "Книжковий ряд", тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (0382) 79-25-59;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоц", тел. (0472) 36-03-37;
- м. Чернівці, просп. Незалежності, 90, маг. "Будинок книги та медіа", тел. (03722) 3-42-70;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04626) 9-92-62.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.
E-mail: sales@znannia.com.ua

ВИДАВНИЦТВО "ЗНАННЯ" ПРОПОНУЄ

Музиченко П.П.

Історія держави і права України: Навч. посіб. — 6-те вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2007. — 471 с. — Мова укр. — Формат 60 × 90 ¹/₁₆. — Пал. тв.

ISBN 966-346-354-4

Спираючись на найновіші досягнення світової історичної думки, публікації вітчизняних та зарубіжних учених, значна частина яких тривалий час залишалась недоступною для громадян України, автору вдалося створити один із найповніших сучасних навчальних посібників з історії держави і права України. Посібник має системний характер. Автор послідовно розкриває основні етапи формування суспільного та державного ладу, права, суду і судового процесу в Україні починаючи з часів Київської Русі до сьогодення.

Для студентів й аспірантів юридичних та історичних спеціальностей, викладачів історії та права вищих навчальних закладів. Посібник буде корисним також учителям загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, коледжів, усім, кого цікавить історія держави і права України.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62, 234-80-43.
E-mail: sales@znannia.com.ua <http://www.znannia.com.ua>

www.ZNANNIA.com.ua

Широкий вибір навчальної та ділової літератури
Тел. для довідок: (044) 235-00-44, 234-80-43